

کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ ایران و عراق^(۱)

جاوید علی

پریسا کریمی نیا^(۲)

سیاست‌های امنیتی تجاوزگرانه را در منطقه در پیش گرفتند. توسعه این سلاح‌ها و این سیاست‌ها بار دیگر در سال‌های ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۱ نمودی دوباره یافت و هنوز نیز از مسائل و نگرانی‌های عمده بین‌المللی است. کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی^(۳) در اواسط دهه ۸۰ در حال بحث و بررسی بود، پروتکل ۱۹۲۵ ژنو به منزله یک سند قانونی بین‌المللی بر چگونگی توسل به سلاح‌های شیمیایی در جنگ نظارت داشت. به رغم وجود این پروتکل و نرم‌دیرپایی حاصل از آن علیه استفاده از سلاح‌های شیمیایی، توسل مکرر به این سلاح‌ها طی جنگ ایران و عراق، اساساً، بحث کنترل و پای بندی به نرم عدم توسل به سلاح شیمیایی را تغییر داد. در نتیجه توسل به سلاح‌های شیمیایی، موضوع پای بندی به عدم استفاده از این سلاح‌ها، تنها به جنگ سرد امریکا و شوروی محدود نشد. جنگ ایران و عراق ماهیت متحول نبرد مسلحانه تا پایان جنگ سرد را نشان داد و معلوم شد که نگرش‌های موجود نسبت به جنگ فراگیر بین ناتو و ورشو به طور اساسی تغییر یافته است. گونه جدید نبرد، جامعه بین‌المللی را بر آن داشت که در زمینه تنبیه کشورهای ناقض رژیم‌های کنترل تسلیحاتی چند جانبه^(۴) تصمیم‌های اساسی و جدی بگیرد. هدف اولیه این رژیم‌ها کاهش برخی از ابعاد خشونت آمیز جنگ بود.

جنگ ایران و عراق مشکلات بالقوه ناشی از این گونه تصمیم‌ها را در آینده نشان داد، به ویژه اگر هر دو کشور متخاصم در یک منطقه واقع شده باشند. افزون بر مشکلات بالقوه ناشی از پیگیری، واکنش به استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ ایران و عراق و تنبیه موارد عدم پای بندی، نشان داد که اگر کشورهای متخاصم جوامع نسبتاً بسته‌ای

جنگ ایران و عراق در سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۸، خسارت‌های انسانی بی‌شماری را به همراه داشت، به طوری که از هر یک از طرف‌های جنگ صدها هزار نفر کشته شدند. همچنین، خسارت‌های اقتصادی ناشی از جنگ ضربات سهمگینی را بر این دو کشور وارد کرد. تأثیرات مخرب ویرانی زیرساخت‌های هریک از این دو کشور، میلیاردها دلار درآمدهای نفتی از دست رفته و صرف سرمایه‌های موجود برای خرید محموله‌های عظیم تسلیحاتی در طول هشت سال جنگ تا به امروز نیز ادامه دارد. یکی از تاریک‌ترین فصل‌های این جنگ استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی و تصمیم ایران برای به کارگیری این سلاح‌ها در واکنش به اقدام بغداد است.

استفاده از سلاح‌های شیمیایی از سوی هر کشور پیامدهایی را در پی داشت که آثار آن هنوز هم پابرجاست. از دیدگاه جهانی، استفاده از سلاح‌های شیمیایی از سوی عراق و ادعای استفاده آن از سوی ایران نشان داد که گسترش دهندگان سلاح‌های کشتار جمعی در میان کشورهای جهان سوم از این سلاح‌های نظامی تاکتیکی و سیاسی استراتژیک بهره می‌برند. با توجه به عدم رغبت جامعه بین‌الملل به تنبیه و نکوهش عراق به دلیل به کارگیری سلاح‌های شیمیایی، بسیاری از تحلیلگران خاورمیانه به این نتیجه رسیده‌اند که تجربه عراق در بهره‌گیری از این سلاح‌ها انگیزه اصلی نخبگان امنیتی ایران برای توسعه برنامه‌های سلاح‌های کشتار جمعی و افزایش توانمندی‌های پیشرفته متعارفشان است. در مورد عراق باید گفت، استفاده از این سلاح‌ها، صدام و مقامات ارشد نظامی عراق را گستاخ‌تر و جری‌تر کرد و آنها در صدد تداوم طرح‌های توسعه این گونه سلاح‌ها برآمدند و

(1) Javed Ali; Chemical Weapons and the Iran-Iraq War: the Nonproliferation Review, Spring 2001 pp 43-58.

(3) Chemical Weapons Convention (CWC)

(4) Multilateral Arms Control Regimes

(۲) کارشناس ارشد زبان انگلیسی

در جنگها را ممنوع می‌کرد. پروتکل ژنو که در ۱۷ ماه ژوئن سال ۱۹۲۵ به امضا رسید، استفاده از گازهای شیمیایی خفه کننده و سمی و جنگ افزارهای حاوی باکتری را ممنوع می‌کرد. به عقیده کارشناسان، این پروتکل یک ساز و کار حقوقی بین‌المللی بود که می‌توانست نرگم سخت‌گیرانه‌ای علیه استفاده از سلاحهای شیمیایی و بیولوژیکی باشد. در این پروتکل بسیار کوتاه آمده است:

باتوجه به اینکه کاربرد گازهای خفه کننده و مسموم یا امثال آنها و همچنین، کاربرد هر نوع مایعات و مواد سمی، یا

باشند، تقویت، نظارت و تأیید پای بندی کشورها با چالشهای فنی بسیاری روبه رو خواهد شد.

این مقاله به استفاده از سلاحهای شیمیایی در جنگ ایران و عراق می‌پردازد و تأثیر این امر را بر موضوع پای بندی به کنترل تسلیحاتی، ارزیابی می‌کند. این مقاله نخست رژیم حقوقی قبلی علیه استفاده از سلاح شیمیایی را تشریح می‌کند. سپس، محیط استراتژیکی موجود در پیش از جنگ ایران و عراق را بررسی می‌کند و انگیزه‌ها، سیاستها و پیشرفتهایی را که در دست یابی عراق به سلاحهای شیمیایی

پروتکل ۱۹۲۵ ژنو اگرچه نرگمی را علیه استفاده از سلاحهای شیمیایی پدید آورد اما این پروتکل در مورد تحقیق، تولید، توسعه، ذخیره و انبار کردن این نوع سلاحها سکوت اختیار کرده است

عملیات شبیه آن در جنگ آشکارا، مورد تفرافکار عمومی دنیای متمدن است.

با توجه به قید منع به کارگیری چنین عواملی در عهد نامه‌هایی که بیشتر دولتهای دنیا آنها را امضا کرده‌اند، و برای آنکه این منع را که مطابق وجدان و عرف ملل نیز است، جزء حقوق بین‌المللی قرار داده و جنبه پذیرش عمومی بدان بدهند، امضا کنندگان زیر اعلام می‌کنند:

دولتهای متعاقد که کاربرد گازهای خفه کننده و سمی و شبیه آن را بر اساس این اعلامیه، ممنوع شناخته (در صورتی که پیش از این در عهدنامه‌های دیگری راجع به منع استعمال گازهای خفه کننده و سمی و شبیه آن تقبل نکرده باشند) و تعهد می‌کنند که ممنوعیت مزبور را شامل وسایل جنگ میکروبی نیز دانسته و خود را به رعایت مفاد مزبور ملزم بدانند.^۵ بدین ترتیب، پروتکل ۱۹۲۵ ژنو نرگی را علیه استفاده از سلاحهای شیمیایی پدید آورد، اما این پروتکل در مورد تحقیق، تولید، توسعه، ذخیره، آزمایش و انبار کردن این نوع سلاحها سکوت اختیار کرده است. این موضوع برای کشورهای که به سلاحهای شیمیایی و بیولوژیکی علاقه مند بودند و پس از دهه ۲۰ بیش از پیش، به این برنامه‌ها می‌پرداختند، یک مفری محسوب می‌شد. همچنین با وجود اینکه در سالهای بعد مواردی از توسل کشورها به سلاحهای شیمیایی مشاهده شد، اما این پروتکل به موضوع کنترل، تأیید و ضرورت پای بندی به عدم استفاده از این گونه سلاحها نپرداخته است. همچنین، الحاقیه‌های مهم ضمیمه شده به این پروتکل رژیم حقوقی متزلزل پیشین را بیش از پیش تضعیف

مؤثر بودند، مطرح می‌کند. همچنین، این مقاله سیر استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی در طول نبرد با ایران را توصیف می‌کند و واکنش دو طرف و جامعه بین‌المللی را نسبت به این عمل ارزیابی می‌کند. در نهایت، این نوشته با ارزیابی درسهایی برگرفته از جنگ ایران و عراق و تأثیر این جنگ بر کنترل تسلیحات و پای بندیهای آتی به نتیجه گیری می‌پردازد.

چهارچوب حقوقی علیه استفاده از سلاحهای شیمیایی

بیشترین موارد استفاده از سلاحهای شیمیایی در جنگ جهانی اول دیده شده است. تقریباً، تمامی قدرتهای بزرگ در این جنگ به حجم انبوهی از سلاحهای شیمیایی دست یافتند یا عملاً، در مراحل مختلف نبرد از این سلاحها استفاده کردند که در نتیجه آن نزدیک به یک میلیون نفر تحت تأثیر نتایج سوء استفاده از این سلاحها قرار گرفتند و خسارت دیدند. هر چند تعداد زیادی از این افراد کشته نشدند، اما این اعداد و ارقام نشان دهنده رواج، کاربرد گسترده و تأثیر زیاد سلاحهای شیمیایی است. به دنبال این جنگ، جریان وسیعی در جامعه جهانی علیه این موضوع پدید آمد تا ساز و کاری حقوقی برای پرداختن به معضل سلاحهای شیمیایی و در درجه پایین تر، به موضوع سلاحهای بیولوژیکی (BW) پدید آورد. قدرتهای بزرگ به سرپرستی امریکا در فرصت به دست آمده پس از جنگ در سال ۱۹۲۲ در اروپا گرد هم آمدند تا این معضل را بررسی کنند. تا سال ۱۹۲۵، یک پروتکل در ژنو به امضا رسید که استفاده از سلاحهای شیمیایی و سلاحهای حاوی باکتری

ایران نیز در ماه جولای سال ۱۹۲۹، به این پروتکل ملحق شد در حالی که عراق در ماه سپتامبر سال ۱۹۳۱ آن را امضا کرد.^۱ پروتکل ۱۹۲۵ ژنو پیش از جنگ ایران و عراق، بر کنترل سلاحهای شیمیایی حاکمیت قانونی داشت، هر چند کنوانسیون سلاحهای بیولوژیکی ۱۹۷۵، استفاده، تحقیق، توسعه، تولید و انبار کردن سلاحهای بیولوژیکی را ممنوع می کرد و تا حدی نیز مؤثر بود، اما به موضوع سلاحهای شیمیایی غیر سمی نمی پرداخت.^۲ بحث در زمینه کنوانسیون سلاحهای شیمیایی تا اواسط جنگ ایران و عراق به نقطه حساسی نرسیده بود، اما در این زمان، توسل عراق به سلاحهای شیمیایی مورد توجه مجامع بین الملل قرار گرفت و آنها را نسبت به استفاده از سلاحهای شیمیایی در این نبرد و به طور کلی، نسبت به گسترش سلاحهای شیمیایی حساس کرد. در ماه مارس سال ۱۹۸۴، کمتر از یک ماه پس از اینکه امریکا برای نخستین بار، استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی را تأیید کرد. ریگان، معاون رئیس جمهور، جورج بوش را به کنفرانس خلع سلاح^(۳) در سازمان ملل اعزام کرد تا مباحث رسمی مبنی بر شکل گیری قرارداد جدیدی در زمینه ممنوعیت قانونی سلاحهای شیمیایی آغاز شود،^۴ اما کنوانسیون سلاحهای شیمیایی (در ماه ژانویه سال ۱۹۹۳) پس از پایان جنگ ایران و عراق، تنها در مرحله امضا بود. کنوانسیون سلاحهای شیمیایی در ماه آوریل سال ۱۹۹۷، تقریباً سه سال پس از پایان جنگ ایران و عراق الزام آور شد. در آغاز جنگ ایران و عراق، پروتکل ۱۹۲۵ ژنو بر کنترل

کرد. برای رسیدن بدین هدف متنی بر این پروتکل اضافه شد که می گفت «... اگر بر نیروهای مسلح یک دولت دشمن یا متحدانش نظارتی صورت نگیرد، بندهای سخت گیرانه این پروتکل دیگر الزام آور نخواهد بود». تحلیلگران حقوقی و کنترل تسلیحات تفسیر می کنند که این حق شرط، عمیقاً از کارایی پروتکل کاسته است و همچنان که در تفاسیر ارائه شده در مورد سلاحهای شیمیایی مشخص است، این پروتکل امکان تفسیر موسع را فراهم آورده بود. این پروتکل در ماه ژوئن سال ۱۹۲۵، آماده امضا بود و در فوریه سال ۱۹۲۸، به اجرا گذاشته شد. در امریکا، سنا با این پروتکل به شدت مخالف بود و تصویب آن بیست سال به طول انجامید و رئیس جمهور ترومن^(۵) بعد از پایان جنگ جهانی دوم این پروتکل را از سنا باز پس گرفت. طی جنگ کره، هر دو کشور کره شمالی و چین، امریکا را به استفاده از سلاحهای بیولوژیکی متهم کردند؛ بنابراین، مدعی شدند که امریکا از این پروتکل تخطی و آن را نقض کرده است. طی جنگ ویتنام نیز، بسیاری از ملتهای کمونیست ادعا کردند که امریکا از مواد نابود کننده گیاهان استفاده کرده و بدین ترتیب، این پروتکل را زیر پا گذاشته است، اما امریکا مدعی بود که محدودیتهای این پروتکل استفاده از گازهای غیر سمی (مانند مواد عامل کنترل اعتصابات همانند گاز اشک آور) یا مواد عامل نابود کننده گیاهان را شامل نمی شود. بعد از مبارزه ای طولانی در سنا در زمینه مواد کنترل اعتصابات و مواد نابود کننده گیاهان، امریکا در ماه آوریل سال ۱۹۷۵، این پروتکل را به تصویب رساند،

(1) Truman

(2) Conference on Disarmament co

سال ۱۹۷۴ شتاب بیشتری نیز به خود گرفت. عراق در اواخر دهه ۶۰، برنامه‌های سلاحهای شیمیایی خود را تهیه کرد و تصمیم گرفت تا سال ۱۹۷۴، فعالیت‌های خود را در این زمینه آغاز کند.^{۱۳} در اواسط سال ۱۹۸۰، در حالی که عراق به یک قدرت منطقه‌ای تبدیل می‌شد، ایران درست هجده ماه پس از فرار شاه کاملاً، در اغتشاش و بی‌نظمی فرو رفته بود. اندکی پس از آغاز انقلاب ایران (ماه فوریه سال ۱۹۷۹)، نیروهای مسلح ایران بسیاری از افسران عالی رتبه خود را از دست داد، بسیاری از آنها فرار کردند یا زندانی شدند و هزاران نفر از کادر رده پایین نظامی نیز خدمت را ترک کردند.^{۱۴} پس از تصرف سفارت امریکا از سوی دانش‌جویان ایرانی در پاییز سال ۱۹۷۹، ایران بزرگ‌ترین تأمین‌کننده تجهیزات نظامی خود را از دست داد و ماشین نظامی این کشور که زمانی بسیار قدرتمند و پرجذبه بود، به دلیل عدم دریافت قطعات و لوازم یدکی که پیش از این از سوی امریکا و دیگر کشورهای غربی تأمین می‌شد، به تدریج، افول کرد. به احتمال زیاد، صدام و دیگر مقامات تصمیم‌گیرنده عراق این‌گونه ارزیابی کردند که در پی ضعیف شدن نیروهای مسلح ایران و منازعه شدید قدرت سیاسی بین گروه‌های میانه‌رو، چپ‌گرا و اسلام‌گرای این کشور، زمان برای جبران امتیازات سیاسی از دست رفته عراق مناسب است، به ویژه صدام مصمم بود که معاهده ۱۹۷۵ الجزایر را زیر پا بگذارد. طبق این معاهده، ایران باید در مقابل کنترل بر آبراه استراتژیک اروندرود از حمایت شورشی‌های کرد عراق دست بر می‌داشت.^{۱۵} افزون بر این مورد، عراق از آن می‌ترسید که بنیادگرایی شیعه الهام‌گرفته از ایران در داخل این کشور نفوذ پیدا کند و در سراسر کشور فراگیر شود. همچنین صدام در پی الحاق خوزستان، استان نفت‌خیز و غالباً عرب‌نشین در جنوب غربی ایران، به خاک عراق بوده است.

هرچند انگیزه‌های قطعی عراق^{۱۶} برای حمله به ایران هنوز رسماً، از سوی رهبران این کشور فاش نشده است، اما صدام در ۱۷ ماه سپتامبر سال ۱۹۸۰، معاهده ۱۹۷۵ الجزایر را باطل اعلام کرد. پنج روز بعد، عراق حمله گسترده‌ای را علیه ایران آغاز کرد و ده‌ها هزار نیروی عراقی به سوی ایران سرازیر شدند.^{۱۷}

سلاحهای شیمیایی حاکمیت قانونی داشت. مفاد این پروتکل تحقیق، تولید، انبار کردن، تسلیح و حتی کاربرد تلافی‌جویانه سلاحهای شیمیایی را منع نکرده است. همچنین، این قرارداد ساز و کار مناسبی برای تنبیه کشورهای نقض‌کننده از سوی جامعه بین‌المللی نداشت، به نظر می‌رسد که نرم‌پروتکل علیه استفاده از سلاحهای شیمیایی به خودی خود کافی نبود تا مانع از توسل عراق به این گونه سلاحها شود. هرچند تعیین انگیزه‌های این تصمیم استراتژیک عراق در دوره حکومت صدام حسین به صورت دقیق امکان‌پذیر نیست، اما احتمال دارد فقدان حاکمیت قانونی علیه تولید، توسعه، انبار کردن و استفاده از سلاحهای شیمیایی در شکل‌گیری تصمیم عراق برای استفاده از این سلاحها در جنگ ایران و عراق مؤثر بوده است.^{۱۸}

در اینجا، با توجه به موضوع کاربرد سلاحهای شیمیایی در جنگ ایران و عراق، تعدادی پرسش سیاسی مهم مطرح می‌شود: اگر یک رژیم قاطع برای کنترل سلاحهای شیمیایی وجود داشت، آیا عراق باز هم می‌توانست به سلاحهای شیمیایی متوسل شود؟ آیا جامعه بین‌المللی چنین رژیمی را حمایت و تقویت می‌کرد و بالاخره اینکه، عدم پای‌بندی عراق به این پروتکل با دیگر موارد عدم پای‌بندی چه ارتباطی دارد؟

محیط استراتژیک پیش از جنگ ایران و عراق

در مورد نقش عراق در رویدادهای گذشته و معاصر خاورمیانه مطالب بسیار زیادی نوشته شده است. بررسیها و تحلیل‌های مشروح در مورد ظهور صدام حسین و مسیر سیاسی پر مشقت عراق تحت رهبری وی نشان می‌دهد که تا اوایل دهه ۷۰، صدام در صدد بوده است تا عراق را به قدرت برتر نظامی و سیاسی عرب منطقه تبدیل کند.^{۱۹} افزایش ناگهانی درآمد عراق به علت افزایش قیمت نفت در اوایل دهه ۷۰، آمال و آرزوهای شخصی صدام را شعله‌ورتر کرد. بدین ترتیب، وی تصمیم گرفت عراق را به برترین قدرت نظامی عرب منطقه تبدیل کند. همچنین، این کشور در تمامی جنبه‌های گسترش سلاحهای کشتار جمعی به تحقیق و تفحص پرداخت و در اواسط دهه ۷۰، برنامه موشک‌های اتمی، شیمیایی، بیولوژیکی و بالستیک را آغاز کرد؛ فعالیتهایی که در

فقدان حاکمیت قانونی علیه تولید، توسعه و استفاده از سلاحهای شیمیایی در شکل‌گیری تصمیم عراق برای استفاده از این سلاحها در جنگ ایران و عراق مؤثر بوده است

گام‌های نخست در جنگ خلیج فارس

طی ماه‌های سپتامبر و اکتبر سال ۱۹۸۰، نیروهای عراق به طور چشم‌گیری در داخل ایران پیشروی کردند. در این زمان، روند جنگ کاملاً، به نفع عراق بود، هر چند جمعیت عراق حدود یک سوم جمعیت ایران بود (۴۵ میلیون نفر برای ایران و ۱۵ میلیون نفر برای عراق)، اما نیروهای عراق از نظر آموزش تجهیزات بر نیروهای ایران برتری داشتند.

سرعت و موفقیت‌های اولیه عراق در حملات آغازین خود به ایران، بسیاری از ناظران را به این نتیجه رساند که عراق طی چند هفته، به اهداف جنگی خود دست خواهد یافت، اما عراق از تصرف تأسیسات تولید نفت در آبادان و خرمشهر خشنود به نظر می‌رسید؛ بنابراین، از پیشروی بیشتر باز ایستاد. صدام از موضع قدرت در جست‌وجوی راه‌هایی برای مذاکره و پایان دادن به جنگ با دولت اسلامی جدید در تهران بود. این تصمیم، یعنی دست کشیدن زود هنگام از موضع تهاجمی عراق یکی از اشتباهات اساسی صدام در طول این جنگ بود.^{۱۸}

در ماه ژانویه سال ۱۹۸۱، دولت اسلامی نوپای ایران، پیشنهاد مذاکرات صلح عراق را رد کرد و نیروهای مسلح این کشور موضع خود را در مقابل حملات عراق تقویت کردند. در این زمان، نیروهای ایران به حملات متقابل دست زدند تا قلمرو و اشغال شده خود را از عراق باز پس گیرند. در حالی که هر دو طرف تلفات درخور توجهی داشتند، نبرد در جبهه مشخص و معینی ادامه داشت و حدود آن از چهل، پنجاه کیلومتر در شرق و غرب مرز ایران و عراق فراتر نمی‌رفت. ایران تجهیزات نظامی محدودی در اختیار داشت و برای تعمیر و تهیه قطعات آنها از غرب با مشکل روبه‌رو بود، بنابراین تصمیم گرفت از استراتژی نیروی انسانی بهره بگیرد و رزمندگان جوان بسیجی خود را به سوی جبهه هاروانه کرد. در آن زمان، تب اسلام به شدت ایران را فراگرفته بود. این جوانان به شهادت و بهشت ابدی اعتقاد و ایمان داشتند. ایران با بهره‌گیری از این جریان جنگ را به نفع خود تغییر داد و تا ماه سپتامبر سال ۱۹۸۱ توانست مراکز حیاتی تولید نفت در آبادان را باز پس گیرد.^{۱۹}

همچنین، تا پاییز سال ۱۹۸۱، رویدادهای دیگری عراق را به سوی استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ سوق داد. در ۷ ماه ژوئن سال ۱۹۸۱، هواپیماهای تهاجمی اف-۱۶ اسرائیلی حمله دقیقی را علیه رآکتور اتمی تموذ (اوزیراک) نزدیک بغداد به اجرا در آوردند. این حمله اسرائیل آسیب‌پذیری استراتژیک عراق را نمایان کرد. هواپیماهای اف-۱۶ اسرائیل

بدون اینکه ردیابی و شناسایی شوند، توانستند مأموریت خود را با موفقیت به پایان برسانند و با بمباران این رآکتور برنامه سلاح‌های اتمی عراق را به تعویق بیندازند؛ بنابراین، هر چند طی جنگ، عراق به گزینه سلاح‌های اتمی متکی بود، اما حمله اسرائیل برنامه عراق در این زمینه را دست کم پنج سال، به

در اواسط دهه ۸۰،

عراق به رغم موانع موجود برای دستیابی به مقادیر مورد نیاز مواد اولیه سلاح‌های شیمیایی از نظر تولید این گونه سلاح‌ها به تدریج خود کفا شد

تعویق انداخت. احتمالاً، به همین دلیل بود که عراق برنامه تولید و استفاده از سلاح‌های شیمیایی را به طور جدی در جنگ پیگیری کرد.

تا اوایل دهه ۸۰، توانمندی‌های شیمیایی عراق به تحقیق و تولید گاز اعصاب و عامل تاول زامحدود بود.^{۲۱} در آغاز، عراق توانایی تولید مواد اولیه بسیاری از سلاح‌های شیمیایی را نداشت؛ بنابراین، ناگزیر بود این مواد را از کشورهای خارجی وارد کند.^{۲۲} برای نمونه، بیش از هزار تن از ماده تیودی گلیکول^(۱) را از کشورهای اروپای غربی و امریکا وارد کرد.^{۲۳} همچنین، تلاش‌های اولیه عراق برای دست‌یابی به فرآیندهای اساسی تولید گاز اعصاب به دلیل کنترل‌های صادراتی غرب و مداخله‌های آنان ناکام ماند.^{۲۴} عراق در گزینش‌های خود به کمسیون ویژه سازمان ملل^(۲) ادعا کرد که افزون بر تهیه مواد اولیه سلاح‌های شیمیایی از تأمین‌کننده‌های خارجی، بیشتر تجهیزات لازم برای تولید سلاح‌های شیمیایی را نیز طی دهه ۸۰ از کشورهای خارجی تأمین کرده است. برخی از تأسیسات تولید سلاح‌های شیمیایی با استفاده از تجهیزات ارائه شده از سوی شرکت خارجی تجهیز و مونتاژ یا به طور آماده، از خارج وارد شده‌اند.^{۲۵}

در اواسط دهه ۸۰، عراق به رغم مشکلات موجود برای دست‌یابی به مقادیر مورد نیاز مواد اولیه سلاح‌های شیمیایی و اتکای عراق به این مواد، فناوری و تجهیزات لازم برای تولید سلاح‌های شیمیایی، از نظر برنامه‌های شیمیایی به تدریج، خودکفا شد. این بویایی عراق را قادر کرد تا میزان تولید عوامل شیمیایی را افزایش دهد. در نتیجه، فشارهای تأمین‌کنندگان خارجی مواد شیمیایی به عراق برای

(1) Thiodiglycol

(۲) آنسکام (UNSCOM) هئیت ویژه سازمان ملل است که پس از جنگ خلیج فارس برای خلع سلاح عراق از سلاح‌های کشتار جمعی پدید آمد.

به احتمال زیاد، تصمیم عراق برای به کارگیری سلاحهای شیمیایی علیه نیروهای ایرانی از سوی شخص صدام اتخاذ شد و این تصمیم، حتی در سطح فرماندهان نیز مطرح نشده بود. لازم بود که طراحان نظامی عراق مقادیر محدودی مواد شیمیایی را مرتب و سازمان دهی و از کافی بودن مقادیر موجود برای مقابله با حملات گسترده نیروهای ایرانی اطمینان حاصل کنند.^{۲۹} با وجود اینکه عراق تا اواسط دهه ۸۰ توانسته بود امکانات تولید سلاحهای شیمیایی خود را تا حد چشم گیری گسترش دهد، اما طبق اعلام عراق، میزان تولید هر دو گاز اعصاب و تاول زا به چهار هزار تن می رسید.^{۳۰}

در این زمان، امکانات شیمیایی عراق نتوانسته بود پیشرفتهای استراتژیک و تاکتیکی مورد نظر طراحان نظامی این کشور را فراهم آورد. مقادیر انبار شده این عوامل شیمیایی محدود، درجه خلوص این مواد عامل متفاوت، سیستمهای پرتاب ناکارآمد و نیروی نظامی مفهوم درستی از عملیات ارائه نداده بود. طبق مطالعات یک کارشناس، مقادیر عظیمی از مواد عامل لازم بود تا فضای میدان نبرد به طور کامل آلوده شود. در واقع، برای اشباع یک کیلومتر مربع، حدود چهارده تن ماده عامل مایه تاول زا یا دو تن ذرات جامد ریز از این ماده عامل، یا نیم تن سارین لازم بود.^{۳۱} طبق برآوردهای صورت گرفته به نظر می رسد که ذخایر سلاحهای شیمیایی عراق برای ایجاد آلودگیهای گسترده در میان نیروهای ایرانی کافی نباشد.

طبق گزارشها، در سال ۱۹۸۲، عراق برای نخستین بار از ماده عامل سی.اس.^(۳) یا گاز اشک آور علیه تجمع نیروهای ایرانی استفاده کرد. طی دهه ۷۰، عراق پیشرفتهایی را در زمینه توسعه مواد عامل کنترل اعتصابات به دست آورد تا بتواند از عهده مشکل کردهای شمال عراق برآید. در سال ۱۹۸۲، عراق از گاز اشک آور برای درهم شکستن سازمان نیروهای ایرانی استفاده و آنها را به استفاده از لباس ضد گاز وادار کرد؛ موضوعی که فرصتی را پدید آورد تا نیروهای عراقی تجدید قوا کنند.

طی سال ۱۹۸۳، عراق به طور متناوب، از مواد شیمیایی علیه نیروهای ایران استفاده می کرد. تقریباً، همه قبول دارند که عراق برای نخستین بار، در ماه جولای یا اوت ۱۹۸۳ در عملیات والفجر ۲ در نزدیکی حاج عمران به طور گسترده از این سلاحها استفاده کرد.^{۳۲} طبق گزارشهای سازمان اطلاعات امریکا، عراق از گاز خردل استفاده کرده بود. طبق همین گزارشها، طراحان نظامی عراق آشکارا، به دلیل تأثیرات

خودداری این کشور در توسل به سلاحهای شیمیایی ناکام ماند، برای نمونه، در این برهه زمانی، عراق امکانات تولید عوامل تاول زا را گسترش داده بود؛ زیرا، توانسته بود ماده تیودیکلیکول و اتیلن^(۱) را در مقادیر انبوهی تولید کند.^{۲۶} سرانجام، این کشور به آنسکام اعلام کرد که تمامی تأسیسات تولید عوامل شیمیایی در استان المثنی است و تمامی مواد عامل در همان جا تولید می شود.^{۲۷} عوامل شیمیایی تولید شده در این زرادخانه گاز خردل، سارین، تابون و احتمالاً، مقادیر اندکی VX را شامل می شد.

نحوه استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی و پاسخ جامعه بین المللی

تحولات سالهای ۱۹۸۲ تا ۱۹۸۴

از سال ۱۹۸۲ تا ۱۹۸۴، وضعیت عراق در میدان نبرد متزلزل و نامعلوم بود. طی این دوره، جنگ به حالت فرسایشی درآمده بود. هرچند عراق در ایجاد استحکامات دفاعی قوی به موفقیتهایی دست یافته و توانسته بود با جاری کردن آب در زمینهای پست مانع از پیشروی واحدهای مکانیزه ایران شود، اما هر دو طرف جنگ در زمینه تجهیزات مؤثر واحدهای زرهی خود توانایی اندکی نشان دادند. آنها به جای اینکه از تانکها به منزله زرهی مانوری بهره بگیرند، بیشتر به منزله قسمتی از توپخانه میدانی استفاده می کردند. [...]

در جبهه سیاسی، حکومت اسلامی در تهران موقعیت خود را تثبیت و تحکیم کرده بود و به نظر می رسید ایران تحت رهبری [امام] آیت الله خمینی برای پایان زودتر جنگ انعطاف ناپذیرتر باشد. دولت ایران شرایط خود را برای آتش بس این

فرماندهان عراقی در صدد بودند با استفاده از سلاحهای شیمیایی به برتری قاطعی در جبههها دست یابند و روحیه نیروهای ایرانی را کاهش دهند

طور اعلام کرد: (۱) تکمیل عقب نشینی عراق از تمامی قلمرو ایران؛ (۲) جبران خسارتهای ناشی از جنگ (تا پایان ۱۹۸۳ این خسارتهای حدود ۱۵۰ میلیارد دلار برآورد شده است)؛ و (۳) بازگشت صد هزار نفر شیعه تبعید شده به عراق.^{۲۸} با توجه به این شرایط تعجب آور نیست که عراق آنها را نپذیرفت.

(۱) اتیلن یکی از محصولات جانبی تولید نفت یا گاز طبیعی است.

محیطی این گازها و خطرهای آنها برای سلامتی نیروهای عراقی با کاربرد این گازها مخالف بودند. همان طور که نقل قول پایین نشان می‌دهد، حملات شیمیایی اولیه عراق فاقد مهارت و درک صحیحی از گاز خردل بود:

«در سال ۱۹۸۳، نیروهای عراقی علیه نیروهای ایرانی که ارتفاعاتی را به تصرف خود درآورده بودند، از گاز خردل استفاده کردند. ناآشنایی نیروهای عراقی با ویژگیهای این گاز علت شکست این حمله بود. گاز خردل از هوا سنگین تر است و همواره، در نزدیکی زمین قرار می‌گیرد. نیروها هنگامی به این موضوع پی بردند که طی چند حمله علیه نیروهای ایرانی در ارتفاعات از این گاز استفاده کردند و خودشان در برابر این سلاح غافل گیر شدند».^{۳۳}

همچنین، هنگامی که عراق برای نخستین بار از گازهای شیمیایی استفاده کرد، باد و شرایط جوی نامساعد به همراه ناتوانی آنها در پرتاب مناسب عوامل روی هدف تأثیر حملات شیمیایی را کاهش داد. تا ماه نوامبر سال ۱۹۸۳، عراق به طور گسترده‌ای، در شمال شرقی عراق، علیه نیروهای ایرانی از گاز خردل استفاده می‌کرد؛ اقدامی که صدها نفر کشته و مجروح به همراه داشت.^{۳۴}

نیروهای عراقی به رغم حملات ناکارآمد اولیه خود به سرعت، طریقه استفاده از سلاحهای شیمیایی را فرا گرفتند و طی اوایل سال ۱۹۸۴، عراق نخستین کشوری بود که از گاز اعصاب در جبهه‌های جنگ مدرن استفاده کرد. افزون بر گاز اعصاب، طی عملیات خیبر در جزایر مجنون در نزدیکی بصره، علیه نیروهای ایرانی گاز تابون نیز به کار گرفته شد. در واقع، از آنجا که جزایر مجنون از نظر استراتژیک حیاتی و نفت خیز بودند، بغداد نمی‌خواست که این قلمرو به دست نیروهای ایرانی بیفتد. نیروهای عراقی زمانی از گاز تابون استفاده کردند که تعدادی از ضد حمله‌های آنها با شکست روبه‌رو شد. هرچند تعداد تلفات نیروهای ایرانی در برابر سلاحهای شیمیایی عراق بسیار چشم‌گیر بود، اما اگر آنها از اقدامات دفاعی مؤثری، مانند ماسک، آمپول آتروپین و لباس ضد گاز استفاده نمی‌کردند، این ارقام به مراتب بالاتر می‌رفت. باید یادآور شد که نیروهای ایرانی به رغم استفاده عراق از گاز تابون جزایر مجنون را رها نکردند و در آنجا مواضع دفاعی مستحکمی را ایجاد نمودند.^{۳۵}

هر چه از سال ۱۹۸۴ می‌گذشت، نیروهای عراقی در استفاده از سلاحهای شیمیایی مهارت بیشتری می‌یافتند. یکی از موارد بسیار هولناک کاربرد سلاحهای شیمیایی در عملیات خیبر در ماه فوریه سال ۱۹۸۴ بود. نیروهای عراقی با

استفاده از گاز خردل نیروهای موج اول ایران را از بقیه نیروها جدا کردند، به طوری که تجهیز و پشتیبانی مجدد آنها برای ایران ناممکن بود. زمانی که عراقیها دست به حملات متقابل زدند با نیروهای ایرانی روبه‌رو شدند که هیچ‌گونه سلاحی در اختیار نداشتند و چند روز غذای کافی دریافت نکرده بودند.^{۳۶} همچنین، عراق یگانهای پیاده نظام ایران را در نواحی اتصال دو جزیره و پدهای موجود با بهره‌گیری از سلاح‌های شیمیایی مورد حمله قرار دادند که این حملات باعث شد مقاومت نیروهای کمتر آموزش دیده، کم تجهیزات و داوطلب مردمی ایران در هم بشکند؛ بنابراین، از دیدگاه فنون نظامی، فرماندهان عراقی در صدد بودند تا با استفاده از سلاحهای شیمیایی به برتریهای چشم‌گیری دست یابند، برای نمونه، آنها در نظر داشتند سیستم فرماندهی و روحیه نیروهای ایرانی را کاهش دهند.^{۳۷}

واکنش بین‌المللی

طی این دور، ایران تلاشهای خود را برای پررنگ‌تر کردن نقض پروتکل ۲۵ ژنو از سوی عراق افزایش داد. بعد از تداوم حملات شیمیایی عراق، ایران در ماه نوامبر سال ۱۹۸۳، جزواتی رنگی از تصویرهای قربانیان سلاحهای شیمیایی در بیمارستانهای تهران را در اروپای غربی پخش کرد. به رغم تلاشهای ایران برای جلب توجه افکار عمومی نسبت به حملات شیمیایی عراق، این اقدامات سروصدای زیادی در غرب ایجاد نکرد. تا ماه مارس سال ۱۹۸۴، ایران دست کم، پنجاه نفر از مجروحین شیمیایی را به بیمارستانهای اروپا (انگلستان، بلژیک، اتریش، سوئیس و سوئد) اعزام کرد تا بدین ترتیب بتواند نتیجه حملات شیمیایی عراق را در معرض نمایش بگذارد. به رغم وجود شواهد آشکار مبنی بر استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی علیه ایران و تلاشهای این کشور برای آشکار کردن حملات عراق، وجدان بین‌المللی بیدار نشد و به نظر می‌رسد همین امر صدام و دیگر تصمیم‌گیرندگان ارشد عراق را نسبت به گسترش حملات شیمیایی عراق جری‌تر کرد.

فرانسه، نزدیک‌ترین حامی عراق طی دوران جنگ این کشور با ایران در مورد حملات شیمیایی عراق سکوت اختیار کرده بود. روزنامه‌های مهم فرانسه لوموند و فرانس-سواخ،^(۱) حتی قربانیان سلاحهای شیمیایی ایران را به یک حادثه در یک کارخانه صنعتی نسبت دادند. در همین زمان، دولتهای فرانسه، انگلستان و امریکا نیز در این مورد سکوت اختیار کردند، ایران نیز فرانسه، انگلستان و شوروی را به تأمین و

(1) France-Soir

احترام بگذارند و مذاکرات صلح را آغاز کنند، اما هیچ گونه، صحبتی در مورد استفاده از سلاحهای شیمیایی به میان نیامده بود، تنها قطع نامه های ۵۸۲ (۲۴ ماه فوریه سال ۱۹۸۶)، ۵۹۸ (۲۰ ماه جولای سال ۱۹۸۷) و ۶۱۲ (۹ ماه می سال ۱۹۸۸) شورای امنیت به موضوع استفاده از سلاحهای شیمیایی در جنگ ایران و عراق پرداخته بودند که در مباحث بعدی به این قطع نامه ها اشاره خواهد شد.

در اوایل ماه مارس سال ۱۹۸۴، سازمان ملل تلاشهای خود را برای بررسی ادعاهای ایران آغاز کرد و دبیر کل وقت این سازمان، خاویر پرز دکوئیار، تیمی متشکل از کارشناسان استرالیایی، اسپانیایی، سوئدی و سوئیس را به منطقه اعزام کرد. طبق گفته مطبوعات، ایران ادعای کرد که دو هزار نفر از مردم این کشور از سلاحهای شیمیایی آسیب دیده اند که

ارتقای برنامه های سلاحهای شیمیایی عراق متهم می کرد.^{۳۸} برای نمونه، دولت انگلستان، طی بیانیه ای رسمی به ادعای ایران مبنی بر همکاری شیمیایی با عراق، این گونه پاسخ داد «در این منازعه، ما بی طرف هستیم به هیچ یک از طرفهای جنگ تجهیزات مرگباری را تأمین نکرده ایم. ادعاهای خلاف این گفته صحت ندارند. هیچ گونه سلاح شیمیایی یا تجهیزات لازم برای تولید این گونه سلاحها را به عراق نفروخته ایم».^{۳۹}

تا بهار سال ۱۹۸۴، به نظر می رسید که قدرتهای عمده اروپای غربی به تنبیه عراق یا حتی انتقاد آشکارا از آن به دلیل استفاده از سلاحهای شیمیایی علیه ایران هیچ گونه تمایلی نداشتند، اما مطبوعات^{۴۰} و کنگره آمریکا به این موضوع بیشتر توجه داشتند. گروههای خاصی در کنگره آمریکا مخالفت

بین سالهای ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶ سلاحهای شیمیایی نقش مهمی را در استراتژی نظامی عراق ایفا کردند؛ طی این سالها عراق روش استفاده از سلاحهای شیمیایی خود را گسترش داد و بهبود بخشید

وضع ۳۰ درصد از آنها و خیم است.^{۴۴} گروه اعزامی، در ایران مناطقی مانند اهواز را که سلاحهای شیمیایی در آنها استفاده شده بود، بازرسی و نمونه برداری کردند. این گروه پس از پایان فعالیتهای خود گزارش مشترکی را با شورای امنیت سازمان منتشر کردند. این گزارش که در ۲۶ ماه مارس ارائه شد، می گوید:

«الف) سلاحهای شیمیایی در مناطق بررسی شده از سوی کارشناسان، به صورت بمبهای هوایی به کار گرفته شده است. ب) انواع عوامل شیمیایی به کار گرفته شده، گاز خردل و گاز اعصاب تابون^(۱) است».^{۴۵}

به دنبال انتشار این گزارش، انگلستان، آمریکا، فرانسه و ژاپن، فروش هر گونه مواد اولیه را که در تولید گاز خردل و گاز اعصاب کاربرد داشتند، به عراق ممنوع کردند. استرالیا نیز در ماه اوت سال ۱۹۸۴ به این تحریم پیوست.^{۴۶}

تحولات سالهای ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶

منازعه ایران و عراق در سالهای ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶ درست به همان منوال دو سال پیش ادامه یافت، یعنی یکی از طرفهای جنگ همواره، حمله گسترده ای را آغاز می کرد که پس از مدت کوتاهی از شدت آن کاسته می شد و طرف دیگر نیز نیروهای خود را متمرکز و حمله متقابل را آغاز می کرد که به سر نوشت

خود را در مورد استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی اعلام کردند و کوشیدند تا عراق را جزء ملتهای حامی تروریسم معرفی کنند. وزارت خارجه آمریکا اعلام کرد: «شواهد موجود نشان می دهد که عراق از سلاحهای شیمیایی مرگبار استفاده کرده است و دولت آمریکا شدیداً این اقدام عراق را محکوم می کند».^{۴۱} دولت انگلستان نیز موضع پیشین خود را تغییر داد و آشکارا، استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی را تقبیح و فروش هر گونه مواد اولیه سلاحهای شیمیایی به ایران و عراق را ممنوع کرد.^{۴۲}

همچنین، سازمان ملل به صورت رسمی، میزان تلفات ایران را در برابر حملات شیمیایی عراق مورد بررسی قرارداد. طبق گفته یکی از پزشکان سپاه پاسداران، عراق تا ماه فوریه سال ۱۹۸۴ دست کم، ۴۹ حمله شیمیایی علیه نیروهای ایران انجام داده بود.^{۴۳} در ماه مارس سال ۱۹۸۴، سازمان ملل گروهی از کارشناسان خود را برای بررسی موضوع به منطقه اعزام کرد و در بیانیه خود در ۳۰ ماه مارس هر گونه استفاده از سلاحهای شیمیایی و نقض حقوق بین الملل بشر دوستانه را محکوم کرد. هر چند پیش از ماه مارس سال ۱۹۸۸، در تعدادی از قطع نامه های شورای امنیت سازمان ملل (شماره های ۴۷۹، ۴۸۷، ۵۱۴، ۵۲۲، ۵۴۰ و ۵۵۲) از هر دو کشور خواسته شده بود که به جنگ پایان دهند، به حقوق بین المللی بشر دوستانه

(1) ethyl N, N-dimethyl Phosphoamid Cyanidate

همان حمله طرف مقابل تبدیل می‌شد. سلاح‌های شیمیایی بین سال‌های ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶ نقش مهمی را در استراتژی عراق ایفا کردند. طی این سالها، عراق روش استفاده از سلاح‌های شیمیایی خود را گسترش داد و بهبود بخشید. طبق گزارش‌های اطلاعاتی آشکار آمریکا، روش عمده پرتاب سلاح‌های

امام خمینی [ره] در طول جنگ استفاده از سلاح‌های شیمیایی را منع کرده بود؛ ایشان معتقد بودند که اسلام آلوده کردن محیط را حتی به هنگام جهاد نیز ممنوع کرده است

شیمیایی از سوی عراق استفاده از بمبهای ۲۵۰ یا ۵۰۰ کیلوگرمی بود. به گفته یکی از خلبانان میگ ۲۳ عراق، طی این حملات بمبها به صورت پراکنده از ارتفاع سه تا چهار هزار متری به سوی زمین پرتاب می‌شدند. بررسی حفره‌های ایجاد شده در نتیجه برخورد این بمبها نشان می‌دهد که آنها حدود چهار متر قطر و دو تا سه متر عمق دارند. ترکشهای این بمبها تا شعاع بیست تا سی متری پراکنده می‌شوند. همچنین، آثاری از گاز خردل در فاصله‌های صد متری این حفره‌ها دیده می‌شدند.^{۳۷} با تداوم و پیشرفت جنگ، خلبانان عراقی در ارتفاعات پایین تری پرواز می‌کردند تا دقت عمل بیشتری داشته باشند این در حالی بود که در اوایل جنگ، آنها این کار را ناشیانه و عجولانه انجام می‌دادند. عراق برای پرتاب مواد شیمیایی با بالگرد از گروه‌هایی متشکل از دو یا سه بالگرد استفاده می‌کرد. این بالگردها بمب‌هایی حاوی ۲۲۰ لیتر ماده عامل را حمل می‌کردند که به هنگام تماس با زمین منفجر می‌شدند.^{۳۸} گزارش‌های اطلاعاتی دیگر نشان می‌دهد که بالگردهای عراقی مخزنهای ۲۵۰ لیتری مواد شیمیایی را از ارتفاع ۹۰۰ تا ۱۲۰۰ متری پرتاب می‌کردند. همچنین، بالگردهای تهاجمی، مانند Mi-8HIPS نیز می‌توانستند مخازن هزار لیتری مواد شیمیایی را حمل کنند و مواد مزبور را به صورت ذرات روی مراکز تجمع نیروهای ایرانی پخش کنند.^{۳۹} هر چند بمب‌های هوا به زمین و عملیات بالگردها روش انتخابی عراق در استفاده از سلاح‌های شیمیایی بود، اما این کشور از توانمندیهای توپخانه‌ای و خمپاره‌ای خود نیز در این زمینه به طور گسترده‌ای استفاده می‌کرد. طبق گزارش‌های اطلاعاتی آمریکا، عراق گلوله‌های خمپاره و توپ را هم زمان

برای آلوده کردن منطقه استفاده می‌کرد تا بدین ترتیب، تأثیر این حملات چند برابر شود. این استفاده هم زمان منطقه بیشتری را آلوده می‌کرد. یک کارشناس مهمات در این مورد یاد آور شد: «تاکتیک‌های عراق در زمینه به کارگیری سلاح‌های شیمیایی کاملاً دگرگون شده است، ترکیب مؤثر این سلاح‌ها استفاده از سیستم پرتاب چندگانه علیه اهداف گوناگون کار بسیار برجسته و مهمی می‌باشد...»^{۵۰}

تا اواسط سال ۱۹۸۴، برخی از گزارش‌ها نشان می‌داد که عراق گونه‌ای از گاز خردل به نام گرد خردل^(۱) را عملیاتی کرده است. خردل معمولی مایع روغنی پایداری بود (بین ۳۲ تا ۳۶ ساعت) که جذب آن از طریق پوست، چهار تا شش ساعت طول می‌کشید، این در حالی بود که گرد آن تأثیر متفاوتی داشت. این گرد از ذرات جامدی تشکیل شده بود که با ماده عامل خردل باردار شده و به هنگام انتشار ابری از غبار تشکیل می‌داد که ده تا پانزده دقیقه پس از استنشاق بافت شش‌ها را تخریب می‌کرد.^{۵۱} طبق گزارشی، استفاده از گرد خردل در نوع خود بی سابقه بود: «... استفاده دانه ریز گاز خردل بدون ماده مایع حلال آن رایج نیست. این گرد سلاحی شیمیایی است که تمامی آثار روانی مخرب گاز خردل و در عین حال، ویژگی فیزیکی یک عامل شیمیایی ناپایدار را دارد».^{۵۲} طی این دوره، عراقی‌ها همچنین، امکانات تولید دیگر مواد عامل اعصاب، مانند گاز سارین و وی ایکس را گسترش داد. برخی از شواهد گویای آن است که عراق از گاز سارین در مراحل پایانی جنگ استفاده کرد، اما تاریخ دقیق استفاده از وی ایکس مشخص نیست. بر پایه این فاکتورها، استفاده گسترده عراق از سلاح‌های شیمیایی بین سال‌های ۱۹۸۴ و ۱۹۸۶ به سلسله موفقیت‌های تاکتیکی نظامی و دستاوردهای سیاسی استراتژیک بالقوه در منازعه با ایران انجامید. استفاده عراق از این سلاح‌ها آشکارا نشان داد که این کشور در نظر دارد تا به هر شکل ممکن از قلمرو خود دفاع کند و در ضمن، تلفات چشم‌گیری را به ایران وارد آورد؛ بنابراین، عراق امیدوار بود که ایران را به مذاکره برای پایان دادن به جنگ وادار کند.^{۵۳} صرف نظر از برنامه استراتژیک عراق نتایج تاکتیکی آن چشم‌گیر بود: «هر زمان که نیروهای عراق از فنون پرتاب مناسب بهره گرفتند، شرایط جوی مساعد بود، این نیروها از تعلیمات کافی برخوردار بودند و در مقابل نیروهای ایران آمادگی و آموزش کافی نداشتند، کاربرد سلاح‌های شیمیایی بسیار مؤثر بود».^{۵۴} با وجود این، طبق گزارش‌های اطلاعاتی، استفاده صرف از سلاح‌های شیمیایی نمی‌توانست نقاط ضعف موجود در نیروهای نظامی عراق را بپوشاند:

(1) Dusty Mustard

بیولوژیکی و تجهیزات دو منظوره لازم برای تولید سلاحهای شیمیایی و بیولوژیکی را کنترل کند، اهداف دیگر گروه مشارکت اطلاعاتی در زمینه پیشرفتهای صورت گرفته در گسترش سلاحهای شیمیایی و بیولوژیکی و پیگیری دیگر اقدامات صورت گرفته بود. اعضای این گروه برای نخستین بار در ماه ژوئن سال ۱۹۸۵ دور هم گرد آمدند و تا ماه سپتامبر سال ۱۹۸۵، فهرست هشدار آمیزی را تهیه کردند. این گروه همچنین، تا ماه می سال ۱۹۸۶، فهرستی از ۳۵ ماده اولیه شیمیایی را که می توانستند در تولید سلاحهای شیمیایی استفاده شوند، تهیه کرد.^{۵۶} موضوع استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی در شورای امنیت سازمان ملل بیشتر مورد توجه قرار گرفت. هر چند در قطعنامه های شورای امنیت سازمان ملل پیش از سال ۱۹۸۶، هیچ نامی از کاربرد سلاحهای شیمیایی به میان نیامده بود و هرگز عراق در زمینه فعالیتهای شیمیایی به عنوان متجاوز شناخته نشده بود، اما قطع نامه ۵۸۲ (۲۴ ماه فوریه سال ۱۹۸۶) این شورارویکرد دیگری اتخاذ کرد. این سند یاد آور شد: «هر دو کشور ایران و عراق عضو پروتکل ژنو هستند... و استفاده از سلاحهای شیمیایی با تعهدات این پروتکل مغایرت دارد...».^{۵۷} هر چند قطع نامه ۵۸۸ مستقیماً به موضوع سلاحهای شیمیایی اشاره ای نکرد، اما از هر دو طرف می خواست که به توصیه های قطع نامه ۵۸۸ عمل کنند.

تحولات سالهای ۱۹۸۷ تا ۱۹۸۸

طی سال ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶، عراق به صورت متناوب و تدریجی از سلاحهای شیمیایی استفاده می کرد، تا اینکه طی سال ۱۹۸۷ - ۱۹۸۸، هم تناوب و هم گستره حملات شیمیایی خود را

در نظر ایران، عدم نكوهش یا تنبیه عراق از سوی جامعه بین المللی به دلیل حملات شیمیایی اش، نشان دهنده عمق بی تفاوتی و دشمنی آنان نسبت به جمهوری اسلامی ایران بود

افزایش داد. جامعه بین الملل از این اقدامات عراق مطلع بود، اما این کشور بدون توجه به این امر همچنان، حملات شیمیایی خود را گسترش داد. موضوع نقض پروتکل ۱۹۲۵ ژنو از سوی عراق هیچ تغییری در تفسیر موجود از تعهد و پای بندی نسبت به آن پدید نیاورد. تا این زمان، نقض پروتکل

«کاربرد ناشیانه سلاحهای شیمیایی از سوی عراق نمی تواند پوششی برای دیگر ضعفهای این کشور باشد. جدا از مسائل شیمیایی ضعفهای تاکتیکی، مانند ضعف در به کارگیری توان هوایی برای استفاده از سلاحهای شیمیایی تأثیر منفی داشت. نقایص موجود در به کارگیری سلاحهای شیمیایی عبارت بودند از: عدم پوشش منطقه مورد نظر، بی توجهی به تعداد نیروهای دشمن، شرایط جوی و آموزش، سیستم پرتاب ناکارآمد و عدم تطابق به کارگیری سلاحهای شیمیایی با مانور عملیات».^{۵۵}

واکنش بین المللی

بین سالهای ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶، ایران همچنان کوشید تا موارد نقض پروتکل ۱۹۲۵ ژنو از سوی عراق را آشکار کند. بخش عمده ای از جامعه بین المللی نسبت به چنین ادعاهایی بی تفاوت بودند یا در بیانیه های عمومی خود، استفاده از سلاحهای شیمیایی را تقبیح می کردند. بدین ترتیب، در مقابله با این اقدامات عراق گامهای بسیار اندکی برداشته شد. با وجود این، همان گونه که پیش از این بیان شد، ریگان، رئیس جمهور امریکا، بوش، معاون اول خود را در ماه آوریل سال ۱۹۸۴ به ژنو فرستاد تا مقدمات کنوانسیون سلاحهای شیمیایی را فراهم آورد. به رغم حسن نیت جامعه بین المللی، این مذاکرات تحت تأثیر اختلاف نظرهای عمیق شرق و غرب یا شمال - جنوب قرار گرفت و مباحث موجود بین گروهها، عموماً، تحت تأثیر موضوع جنگ سرد شکل پذیرفت.

هر چند قدرتهای عمده در زمینه تشخیص گستردهی استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی بی علاقه و بی میل بودند، اما استرالیا کوشید تا توجه جامعه بین المللی را به این موضوع معطوف کند. دیپلماسی استرالیا می کوشید توجه دیگر کشورهای غربی را به خطرهای ناشی از گسترش سلاحهای شیمیایی آن گونه که در جنگ جاری علیه ایران بروز یافت، معطوف کند. تا اواخر سال ۱۹۸۴، استرالیا در پی ابتکارات دیپلماتیک خود تشکیل ساز و کاری برای پرداختن به طیف رو به گسترش سلاحهای شیمیایی در جهان سوم را بدون توجه به وابستگی آنها به شرق و غرب خواستار شد. در نتیجه این فعالیت، گروه استرالیا در اواسط سال ۱۹۸۵ شکل گرفت تا هیئت مشاوره برجسته از مسائل جنگ ایران و عراق باشد. این گروه نوعی نشست غیر رسمی کشورها به ریاست استرالیا بود که هدف از برگزاری آن جلوگیری از گسترش سلاحهای شیمیایی و بیولوژیکی بود. افزون بر آن، این گروه در نظر داشت صادرات مواد اولیه سلاحهای شیمیایی، مواد عامل

گرفته یا به طور بومی، آنها را تولید کرده بود. توان دفاعی این کشور در برابر سلاح‌های شیمیایی در سال ۱۹۸۴ بسیار اندک بود (طبق گزارشی، این امکانات ماسک، دست‌کش‌های چرمی نازک و لباس‌های پلاستیکی را شامل می‌شدند)، اما سرانجام در سال ۱۹۸۸ توان دفاعی خود را در این حوزه افزایش داد.^{۶۲}

در طول جنگ، آیت‌الله [امام] خمینی استفاده از سلاح‌های شیمیایی را منع کرده بود و حتی اجازه تحقیق در مورد امکان توسل به چنین سلاحی را نیز نداده بود. ایشان معتقد بودند که اسلام آلوده کردن محیط را حتی به هنگام جهاد نیز ممنوع کرده است.^{۶۳} در ماه دسامبر سال ۱۹۸۶، میرحسین موسوی نخست‌وزیر ایران، اعلام کرد که ایران می‌تواند فناوری جنگ افزارهای شیمیایی را به دست آورد، اما تا زمانی که وادار نشود از آنها استفاده نخواهد کرد و به تمامی مقررات و معاهدات بین‌المللی موجود در مورد این سلاح‌ها پای بند خواهد ماند.^{۶۴} پای بندی ایران به پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در طول جنگ تداوم یافت و تصمیم‌گیرندگان این کشور معتقد بودند که اولویت‌های امنیتی و اهداف استراتژیک ایران در کنار مزایای درازمدت این پروتکل اهمیت دارد. البته باید یادآور شد که ایران در قالب مفاد این پروتکل حق استفاده از سلاح‌های شیمیایی در قبال اقدام عراق را داشت؛ زیرا، عراق نخستین طرف جنگ بود که از سلاح شیمیایی بهره گرفت.

حتی اگر ایران می‌توانست تا حد محدودی حملات شیمیایی عراق را تلافی کند و توان دفاعی خود را علیه این حملات افزایش دهد، باز هم تأثیر روانی حملات عراق بر نیروهای ایران بسیار شدید بود.

به کارگیری سلاح‌های شیمیایی و گسترش تأثیرات جانبی آن بر بدن افراد، بر روحیه ملی مردم ایران تأثیر فراوانی داشت. این حملات میزان داوطلبان بسیجی را که جزئی از نیروهای سپاه بودند، به یک سوم کاهش داد.^{۶۵}

تأثیر روانی این حملات شیمیایی در جنگ شهرها (از ماه فوریه تا ماه آوریل سال ۱۹۸۸) بسیار مشهود بود. در این زمان، ایران و عراق مراکز جمعیتی غیر نظامی یکدیگر را با استفاده از موشک‌های بالستیک هدف قرار می‌دادند. مردم تهران و اهمله داشتند که عراق از موشک‌های اسکاد حاوی مواد شیمیایی علیه این شهر استفاده کند؛ بنابراین، یک چهارم تا یک دوم مردم تهران طی این دوره از شهر خارج شده بودند.^{۶۶} عراق هم زمان با تشدید حملات شیمیایی علیه نیروهای ایران، این مواد را علیه شورشیان کرد نیز به کار می‌برد. پیش از

از سوی عراق برای همه عیان شده بود و شواهد تأیید کننده آن انکار ناپذیر بودند، هر چند برخی از کشورها عمیقاً، از آن اطلاع نداشتند. اکنون، مسئله اصلی برای جامعه بین‌المللی تصمیم در مورد لزوم تنبیه عراق به دلیل زیر پا گذاشتن پروتکل بود. طی دو سال آخر جنگ، به رغم نگرانی بعضی از ملتها، استفاده از سلاح‌های شیمیایی افزایش یافته بود، عراق و طبق برخی از گزارش‌ها ایران از توسل به این سلاح‌ها دست بر نمی‌داشتند. نیروهای ایران از اواخر سال ۱۹۸۶ تا اوایل سال ۱۹۸۸ حملات تهاجمی گسترده‌ای را علیه عراق آغاز کرده بودند، اما عراق از عوامل شیمیایی علیه نیروهای در حال پیشروی ایران استفاده کرد. هدف‌گیری نیروهای ایران که از پشتیبانی کافی و تجهیزات پیشرفته محروم بودند و برای مقابله با محیط‌های آلوده شیمیایی آموزش کافی ندیده بودند، عامل تقویت کننده‌ای برای عراق محسوب می‌شد. طبق اخبار اطلاعاتی امریکا، استفاده از سلاح‌های شیمیایی همراه با تاکتیک‌های سنتی در عملیات کربلای ۷ در ماه آوریل سال ۱۹۸۷، موفقیت‌های چشم‌گیری را برای عراق به دنبال داشت.^{۵۸}

همچنین، استفاده از سلاح‌های شیمیایی دیگر به عملیات دفاعی یا ضد حمله‌ها محدود نمی‌شد. در اوایل سال ۱۹۸۸، عراق در حملات تهاجمی اش برای بازپس‌گیری قلمرو خود از سلاح‌های شیمیایی استفاده کرد. در این حملات عراق از عوامل شیمیایی استفاده کرد تا منطقه مورد نظر خود را برای انجام حمله تهاجمی عادی آماده کند. نیروهای عراقی مجبور بودند منتظر شرایط جوی مناسب باشند و پیش از حرکت خود صبر کنند تا آثار عوامل شیمیایی در منطقه کاهش یابد. طبق گزارش‌های اطلاعاتی امریکا، حدود سی دقیقه تا یک ساعت لازم بود تا از آثار عوامل شیمیایی کاسته شود و نیروهای عراقی بتوانند به منطقه مورد نظر وارد شوند. لازم بود که نیروهای عراقی نیز به لباس‌ها و ماسک‌های ضد گاز مجهز باشند.^{۵۹} گزارش‌های موجود از آن حکایت دارند که عراق برای آلوده کردن مواضع نیروهای ایرانی از مقادیر عظیمی از گاز سارین استفاده می‌کرد.^{۶۰} در ماه آوریل سال ۱۹۸۸، عراق با استفاده از گلوله‌های توپ حاوی مواد شیمیایی، حمله بسیار گسترده‌ای را علیه مواضع نیروهای ایرانی در شبه جزیره فاو انجام داد.^{۶۱}

تا این زمان، نیروهای ایرانی تجهیزات لازم را برای مقابله با محیط‌های آلوده به عوامل شیمیایی تهیه کرده بودند و طبق برخی از گزارش‌ها، نیروهای ایرانی در صدد برآمدن تا با استفاده از پدافند شیمیایی حملات شیمیایی عراق را خنثی کنند. ایران این مواد شیمیایی را از نیروهای عراقی به غنیمت

و زیر ساختهای اساسی اش آسیب جدی دیده بود، استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی، به ویژه گاز اعصاب نشان می داد که این کشور برای پایان دادن به جنگ مصمم است. استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی برای تصرف شبه جزیره فاو و جزایر مجنون و استفاده غیر مترقبه از این مواد علیه کردها در سال ۱۹۸۸ نشان دهنده قصد مزبور بود، حتی اگر ادعاهای ایران مبنی بر تلفات شصت هزار نفری از سلاحهای شیمیایی درست باشد، این رقم در برابر کل تلفات این کشور از جنگ (بین پانصد تا ششصد هزار نفر) بسیار اندک بود.^{۷۰} به هر حال، تأثیر روانی عمیق حملات شیمیایی بر نیروهای نظامی و افراد غیر نظامی ایران را در مراحل آخر جنگ نباید دست کم گرفت. هر چند استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی تنها عاملی نبود که ایران را به تدریج به پذیرش آتش بس پیشنهادی سازمان ملل در ۲۰ ماه اوت سال ۱۹۸۸ وادار کرد، اما تأثیر عمیقی بر تصمیم گیرندگان در تهران داشت.^{۷۱} انگیزه های ایران برای پذیرفتن آتش بس سازمان ملل را بدین شرح بود: ناتوانی نیروی نظامی ایران برای جبران خسارات ناشی از حمله به بصره در پایان سال ۱۹۸۶؛ برتری عراق در جنگ نفت کشها به ویژه پس از ورود امریکا به خلیج فارس؛ تأثیر منفی حملات عراق بر اهداف غیر نظامی بر روحیه مردم؛ و اهمیت نیروهای ایرانی از استفاده مجدد عراق از سلاحهای شیمیایی؛ شکستهای سالهای پایانی ایران در فاو، شلمچه، مجنون و دهلران؛ و برتری ده به یک عراق به ایران از نظر تعداد تانکها.^{۷۲}

این، از گاز اشک آور برای خنثی کردن شورشهای محلی کردها استفاده کرده، اما در برابر آنها به سلاحهای شیمیایی متوسل نشده بود. ایران آخرین حمله گسترده خود را در بهار سال ۱۹۸۸ آغاز و تا عمق خاک کردستان پیشروی و تهدید به تصرف نیروگاه هیدرولیک دوکان و سد دربندیخان کرد. باید یادآور شد که این تأسیسات برای تولید برق بغداد نقشی بسیار حیاتی داشتند و از دست دادن آن می توانست ضربه مهمی به عراق باشد. هنگامی که نیروهای ایران از میان کوهها به سوی کرکوک پیشروی کردند، نیروهای عراقی سلاحهای شیمیایی را علیه آنها به کار بردند.^{۶۷} با همه اینها مهم ترین رویداد این جنگ در ماه مارس سال ۱۹۸۸، به وقوع پیوست. طی این رویداد، نیروهای عراقی شهر حلبچه را طی سه روز با مواد شیمیایی مختلف بمباران کردند؛ بمبارانی که بیش از دیگر حملات عراق در معرض افکار عمومی جهانی قرار گرفت.^{۶۸} این شهر که پس از حمله ایران در فصل بهار در اشغال نیروهای این کشور بود، خسارتهای بسیار زیادی را متحمل شد. طبق گزارشها، بین پنج تا هشت هزار نفر از غیر نظامیان کرد که بیشتر آنها را زنان و کودکان و سالخوردگان تشکیل می دادند، در این حمله، کشته شدند.^{۶۹} تنها بعد از این حمله بود که عراق با واکنشهای شدید بین المللی روبه رو شد. هر چند توسل عراق به سلاحهای شیمیایی در اواسط سال ۱۹۸۸ به نفع اوضاع استراتژیک این کشور نبود، اما به نظر می رسید که این سیاست آخرین راه حل عراق است، تا این زمان، عراق صدها هزار نفر تلفات داده بود و میلیاردها دلار بدهی به بار آورده، مردم این کشور از جنگ کاملاً خسته شده

واکنش بین‌المللی

تا سال ۱۹۸۷، سازمان ملل عمیقاً می‌کوشید تا به منازعه ایران و عراق پایان دهد؛ زیرا، به نظر می‌رسید که این منازعه دیگر از کنترل خارج شده است. در سال ۱۹۸۴، جنگ نفت کشها آغاز شد که طی آن، هر دو کشور ایران و عراق کشتیهای غیر نظامی، به ویژه نفت کشتیهای در حال تردد در خلیج فارس را مورد هدف قرار می‌دادند. این حملات به حدی گسترش یافت که امریکا و دیگر قدرتهای غربی دامنه مداخله خود را افزایش دادند. در سال ۱۹۸۷، کویت امریکا را متقاعد کرد تا از ناوگان

قدرتهای بزرگ از عراق، ایران فکر می‌کرد جامعه بین‌المللی تهران را متجاوز خواهد شناخت. این درک تهران از دشمنی متقابل آن با امریکا و رفتار امریکا در قبال تهران ناشی می‌شد و مایه نگرانیهای فزاینده تهران بود.

پس از حمله شیمیایی عراق به حلبچه در ماه مارس سال ۱۹۸۸، ایران درصدد برآمد عراق را از طریق سازمانهای بین‌المللی تنبیه کند. در ۱۷ ماه مارس سال ۱۹۸۸، سفیر ایران در سازمان ملل نامه‌ای به دبیر کل این سازمان نوشت و یادآور شد: «هوایماهای جنگی عراق در منطقه عملیاتی والفجر از

تجربه عراق در بکارگیری سلاحهای شیمیایی طی جنگ با ایران تاکیدی بر این عقیده مقامات ارشد آن کشور بود که اقدامات تجاوز گرانه عراق در منطقه تازمانی قابل تحمل خواهد بود که منافع امریکا یا کشورهای غربی را به طور مستقیم تهدید نکند

سلاحهای شیمیایی استفاده کرده است». در همین روز، نامه دیگری از ایران نشان می‌داد که مواد عامل شیمیایی در مناطق کردنشین نیز مورد استفاده قرار گرفته است. این دو نامه شورای امنیت را متقاعد کرد که پروتکل ژنو را مجدداً مطرح و عراق را به توقف استفاده از سلاحهای شیمیایی وادار و بدین ترتیب، ایران را از فکر اقدامات تلافی جویانه منصرف کند. همچنین، ایران خواستار اعزام گروه کارشناسی دیگری برای بررسی مناطق آلوده شد.^{۷۴}

علی اکبر ولایتی، وزیر امور خارجه ایران، نیز در ماه مارس سال ۱۹۸۸، نامه‌ای به دبیر کل سازمان ملل نوشت و با گلایه گفت که: «سازمان ملل به رغم وجود شواهد آشکار اقدامی برای بازداشتن عراق از حملات شیمیایی انجام نداد» است. همچنین، وی اعلام کرد عراق از سلاحهای شیمیایی علیه مردم کرد حلبچه استفاده کرده است و تصریح کرد: «رفتار غیر مسئولانه و بی‌تفاوتی شورای امنیت باعث شده است که عراق در استفاده از سلاحهای شیمیایی گستاخ‌تر و جری‌تر بشود و حتی آن را علیه غیر نظامیان بی‌گناه عراقی به کار گیرد.... پیام این جنایتها از یکسو و سکوت سازمان ملل از سوی دیگر چه خواهد بود؟»^{۷۵}

سفیر ایران در سازمان ملل نیز طی دو نامه به تاریخهای ۲۱ و ۲۵ مارس، این مطالب را مجدداً به اطلاع دبیر کل، خاور پرز کونیار رساند.

دبیر کل نیز پس از دریافت این نامه‌ها، دکتر مانوئل دومینگوئز^(۱)، یکی از پزشکان ارتش اسپانیا را به منطقه اعزام

نفتی این کشور حمایت کند و یازده فروند نفت کش کویتی پرچم امریکا را بر روی خود نصب کردند. با توجه به این اوضاع، شورای امنیت سازمان ملل در ۲۰ ماه جولای سال ۱۹۸۷، قطع نامه ۵۹۸ را تصویب کرد. این قطع نامه به دلیل تلفات و خسارتهای سنگین انسانی برقراری آتش بس فوری بین دو طرف جنگ را خواستار شد. به علاوه قطع نامه ۵۹۸ لحن بسیار تندی را در مورد به کارگیری سلاحهای شیمیایی اتخاذ کرده.

شورای امنیت همچنین، از بمباران مراکز جمعیتی کاملاً غیر نظامی، حمله به کشتیهای بی طرف یا هوایماهای غیر نظامی، نقض حقوق بین‌المللی بشر دوستانه و زیر پا گذاشتن مقررات منازعات مسلحانه، به ویژه استفاده از سلاحهای شیمیایی به رغم مفاد پروتکل ۱۹۲۵ ژنو عمیقاً ابراز تأسف کرد.^{۷۳} هر چند عراق موارد مندرج در قطع نامه ۵۹۸ را پذیرفت، اما ایران همچنان، آن را رد کرد، در واقع، تا واسط سال ۱۹۸۷، تصمیم گیرندگان ایران معتقد بودند که مفاد این قطع نامه رضایت بخش و قانع کننده نیست؛ بنابراین، آنها در پی دستاوردهای چشم گیرتری در این نبرد بودند. همچنین، بسیاری از مقامات ارشد ایران احساس می‌کردند که عراق باید از سوی جامعه بین‌المللی محکوم شود، در حالی که جامعه بین‌المللی معتقد بود که اقدامات عراق از محدودیتهای محیطی آن زمان ناشی بوده است. سرانجام، به رغم استفاده عراق از سلاحهای شیمیایی و دیگر موارد نقض قوانین بین‌المللی از سوی این کشور، به دلیل حمایت

(1) Dr. Manuel Dominguez

پیشگامی در جلب توجه کشورهای دیگر نسبت به کاربرد سلاحهای شیمیایی از سوی عراق، عضو جنبش غیر متعهدها رغبت و تمایل چندانی نشان نمی داد. پنج عضو دائم شورای امنیت سازمان ملل نیز به عملکرد شورا در زمینه سلاحهای شیمیایی اعتراضی نشان نمی دادند. البته، در مورد اعمال تحریم همه جانبه یا تحریم تسلیحاتی علیه ایران باهم اختلاف نظر داشتند. آلمان، ایتالیا و ژاپن که روابط و پیوندهای تجاری نزدیکی با ایران داشتند خواستار تصویب قطع نامه جدیدی در مورد سلاحهای شیمیایی بودند؛ در حالیکه فرانسه، امریکا و انگلستان با عراق روابط نزدیکی داشتند. آلمان رهبر موضع مقابله با سلاحهای شیمیایی بود و از آنجا که شرکتهای بزرگ صنعتی این کشور آگاهانه یا ناآگاهانه عراق را در برنامه سلاحهای شیمیایی اش یاری کرده بودند، امیدوار بود که با انتقاد مخالفان روبه رو نشود. پس از دو هفته بحثهای تند دیپلماتیک، شورای امنیت در ۹ ماه می سال ۱۹۸۸، قطع نامه ۶۱۲ را تصویب کرد.^{۸۰}

لحن این قطع نامه به طور غیر منتظره ای تند بود و نارضایتی این شورا را درباره استفاده از سلاحهای شیمیایی علیه غیر نظامیان منعکس می کرد. قطع نامه مزبور قاطعانه، از هر دو کشور ایران و عراق خواسته که به پروتکل ژنو پای بند باشند، ضمن آنکه استفاده از سلاحهای شیمیایی از سوی هر دو کشور را شدیداً محکوم کرد و یادآور شد که از هر دو کشور انتظار دارد که در آینده، از توسل به این سلاحها خودداری کنند. این قطع نامه همچنین، خواستار اعمال کنترل و محدودیتهای شدید در زمینه صادرات مواد اولیه سلاحهای شیمیایی شد.^{۸۱}

همان گونه که پیش از این آمد ایران در ۱۸ ماه جولای سال ۱۹۸۸، با بی میلی مفاد قطع نامه ۵۹۸ و آتش بس پیشنهادی سازمان ملل را پذیرفت. مقامات عراقی اعلام کردند که ایران به رغم پذیرش قطع نامه، به جنگ ادامه خواهد داد؛ زیرا، این کشور مذاکرات مستقیم با عراق را که جزئی از موافقت نامه آتش بس بود، نمی پذیرد. در ۱۴ ماه جولای، بوش، معاون رئیس جمهور وقت امریکا و ولایتی، وزیر امور خارجه ایران، شورای امنیت را مورد خطاب قرار دادند. ولایتی به حضور امریکا در خلیج فارس، سرنگونی هواپیمای مسافربری ایران، از سوی ناو امریکایی وینسنس^(۱) و خودداری شورای امنیت از مقابله با اقدامات تجاوزگرانه اخیر امریکا، اعتراض کرد و بوش در واکنش به گفته های وی گفت مهم ترین مسئله پیش روی شورای امنیت خودداری مداوم ایران از تبعیت از قطع نامه ۵۹۸ است. همچنین، بوش تمایل شدید خود را

کرد تا ادعاهای ایران و عراق را بررسی کند. وی از ۲۸ تا ۳۱ ماه مارس با مجروحان شیمیایی در بیمارستانهای تهران و باختران ملاقات کرد و دریافت که این قربانیان در معرض گازهای خردل و اعصاب قرار گرفته اند، این بیماران ادعا می کردند که در ۱۶ تا ۱۸ ماه مارس در حملات حلبچه یا بین ۱۷ تا ۲۷ ماه مارس در نواحی مریوان، نودشه، سنندج مجروح شده اند. در پی این بررسیها و بررسیهای دیگر، دومینگوئز چنین نتیجه گیری کرد:

«شدت حملات شیمیایی در مقایسه با سالهای پیش از نظر تعداد قربانیان و ... شدت جراحتهای وارد شده افزایش یافته است. همچنین، در مقایسه با بررسیهای پیشین تعداد قربانیان غیر نظامی نیز افزایش یافته است».^{۷۶}

دکتر دومینگوئز طی بررسیهای خود از ۸ تا ۱۲ ماه آوریل، از ۳۹ نفر مجروح نظامی عراقی در بیمارستان الرشید بغداد دیدار کرد. آنها شرح دادند که با بمبهای هوایی یا گلوله های توپ حاوی مواد شیمیایی در منطقه حلبچه حدود ۳۰ ماه مارس مجروح شده اند. وی به این نتیجه رسید که تمامی این ۳۹ نفر در معرض گاز خردل و چهار نفر از آنها تا حد اندکی در معرض گاز اعصاب قرار گرفته اند. دومینگوئز یافته های خود را به خاور پرزد کوئینار، دبیر کل سازمان ملل، منتقل کرد. سپس، وی نیز این مطالب را به اطلاع شورای امنیت رساند. با وجود این، دکوئینار فکر نمی کرد که شورای امنیت بتواند علیه استفاده از سلاحهای شیمیایی اقدامی جدی به عمل آورد؛ زیرا، جامعه بین المللی برای تنبیه عراق و ایران گزینه های اندکی پیش روی خود داشت؛ همچنین، بین قدرتهای بزرگ در زمینه پاسخ مناسب به چنین تخطیهایی اختلاف نظرهای شدیدی دیده می شود. سرانجام، وی ابراز کرد: «تنها از طریق اقدامات متمرکز سیاسی می توان مانع از تضعیف جبران ناپذیر پروتکل ژنو شد».^{۷۷}

یکی از سخن گویان وزارت خارجه امریکا با توجه به موضع این کشور در مورد حادثه حلبچه گفت: «به نظر می رسد این حمله نقض اساسی پروتکل ۱۹۲۵ ژنو است که توسل به سلاحهای شیمیایی را ممنوع می کند».^{۷۸} مارلین فیتز واتر، سخن گوی کاخ سفید نیز گفت: «تمامی اعضای دولت نیز مانند شما گزارشهای شب گذشته را شاهد بودند. این گزارشها هولناک، بیدادگرانه و انزجارآور بودند و این حملات به کشورهای دیگر نشان دادند که چرا باید استفاده از سلاحهای شیمیایی ممنوع باشد».^{۷۹}

در ماه آوریل سال ۱۹۸۸، رئیس شورای امنیت، حسین جودی^(۱)، سفیر الجزایر بود. بنابه گزارشی، الجزایر برای

(1) Hossein Djoudi
(2) Vincennes

نسبت بسه توقف استفاده از سلاح‌های شیمیایی ابراز کرد.^{۸۲} در ۸ ماه اوت سال ۱۹۸۸، دبیر کل سازمان ملل، اعلام کرد: «آتش بس از ۲۰ هفتمین ماه به اجرا در خواهد آمد»، اما شورای امنیت هنوز با موضوع سلاح‌های شیمیایی درگیر بود. این شورا در ۲۶ ماه اوت قطع‌نامه ۶۲۰ را تصویب کرد که در آن، نگرانی شدید این شورا نسبت به تداوم کاربرد سلاح‌های شیمیایی از سوی عراق و احتمالاً، از سوی ایران مطرح شده بود. این قطع‌نامه تصریح کرد که شورای امنیت در تلاش‌های خود در زمینه پایان دادن به هر گونه استفاده از سلاح‌های شیمیایی مصمم است و هر گونه کاربرد سلاح‌های شیمیایی بین ایران و عراق را شدیداً محکوم و دبیر کل سازمان ملل را ترغیب کرد تا در مورد ادعاهای اعضای این سازمان در مورد استفاده احتمالی از سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیکی تحقیقات سریع و دقیقی به عمل آورد. همچنین، در این قطع‌نامه، آمده بود که شورای امنیت باید هر زمانی که مناسب بداند اقدامات مقتضی و مؤثری را علیه کاربرد سلاح‌های شیمیایی در آینده از سوی هر کشوری که باشد، انجام دهد.^{۸۳}

در سها و تجربه‌ها

هر دو کشور ایران و عراق از کاربرد سلاح‌های شیمیایی در سهای تاکتیکی و استراتژیکی مهمی گرفتند. جامعه بین‌المللی نیز همین در سها را از جنگ ایران و عراق آموختند، هر چند ارزش زیادی برای این در سها قائل نشدند. برای ایران سکوت جامعه بین‌الملل و عدم سرزنش و نکوهش عراق به دلیل موارد متعدد نقض آشکار پروتکل ۱۹۲۵ ژنو، بسیار ویران کننده بود. جامعه بین‌المللی، تنها زمانی از عراق شدیداً انتقاد کرد که این کشور در ماه مارس سال ۱۹۸۸ از گاز اعصاب به طور گسترده و بی‌رحمانه‌ای علیه شهر کرد نشین حلبچه استفاده کرد. در نظر ایران، عدم نکوهش یا تنبیه عراق از سوی جامعه بین‌المللی به دلیل حملات شیمیایی اش، نشان دهنده عمق بی‌تفاوتی و دشمنی آنان نسبت به ایران بود. مقامات ارشد و تصمیم‌گیرندگان ایران به این نتیجه رسیده بودند که واکنش نه‌چندان شدید جامعه بین‌المللی به حملات شیمیایی عراق نشان می‌داد که قدرتهای جهانی بیش از آنکه به خطرهای ناشی از اقدامات عراق دقت کنند، به تشویق و ترغیب این کشور برای نقض پروتکل ژنو مایل هستند. همچنین، با توجه به کارآمدی حملات شیمیایی عراق علیه نیروهای ایران، به ویژه در مراحل آخر جنگ، مقامات ایران نیز به فایده‌ها و کارآییهای تاکتیکی سلاح‌های شیمیایی در عرصه نبرد پی بردند.

تجربه عراق در به کارگیری سلاح‌های شیمیایی طی جنگ ایران و عراق تأکیدی بر این عقیده مقامات ارشد عراقی بود که اقدامات تجاوزگرانه عراق در منطقه تا زمانی قابل تحمل خواهد بود که منافع آمریکا یا کشورهای غربی را به طور مستقیم تهدید نکند و از آستانه مشخصی فراتر نرود. عراق تا پیش از حمله شیمیایی به حلبچه در ماه مارس سال ۱۹۸۸، مورد مؤاخذه و سرزنش شدید قرار نگرفته بود. موارد پیشین استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی در پنج یا شش سال نخست جنگ، آن طور که باید مورد توجه قرار نگرفت؛ زیرا، جامعه بین‌المللی اولویتهای دیگری را مطرح می‌کرد. به رغم ضعف نسبی پروتکل ژنو، اگر عراق این سلاح‌های شیمیایی را علیه کشور دیگری غیر از ایران به کار می‌برد، احتمالاً جامعه بین‌المللی واکنش شدیدتری نشان می‌داد، هر چند جامعه بین‌المللی فاقد ساز و کاری برای کنترل شدید تسلیحاتی بود، اما هیچ راهی برای آزمون این گفته وجود ندارد. به احتمال زیاد، شکست جامعه بین‌المللی در تنبیه عراق به دلیل توسل این کشور به سلاح‌های شیمیایی در جنگ با ایران، تصمیم‌گیرندگان عراق را جری‌تر کرد و باعث شد تا آنها خطرهارا کمتر برآورد و در ماه اوت سال ۱۹۹۰، به کویت حمله کنند.

به هر حال، موضوع کنترل تسلیحاتی و پای‌بندی به تعهدات از در سهای تاکتیکی و استراتژیکی که هر دو طرف جنگ از این منازعه آموختند، فراتر است. فضای اقتصادی و سیاسی بین‌المللی جنگ از عوامل محدودکننده، دیگری برای تنبیه کشور ناقض پروتکل ژنو بود. بسیاری از دولتها و بخش خصوصی تجاری آنها از فروش سلاح و فناوری به هر دو کشور ایران و عراق سود فراوانی می‌بردند. منع هر یک از طرفهای جنگ از به کارگیری سلاح‌های شیمیایی می‌توانست به ضرر فعالیتهای تجاری این دولتها باشد. یک نمونه اخیر در مورد تنش و رقابت موجود بین شرکتهای اقتصادی و سازمانهای مسئول منع گسترش تسلیحات، مشکلاتی بود که دولت کلینتون در سیاست خود در قبال چین داشت. در حالی که بخش اقتصادی آمریکا بسیار مشتاق بود با بزرگ‌ترین بازار تجاری رو به رشد جهان روابط تجاری نزدیکی داشته باشد، دولت کلینتون اهداف بسیار مهمی را در زمینه منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای در چین دنبال می‌کرد. ایالات متحده آمریکا، تنها دولت غربی نیست که عملکردش در این زمینه مورد پرسش قرار گرفته است. از اوایل دهه ۸۰ به بعد، بسیاری از کشورهای بزرگ اروپایی، از جمله فرانسه، آلمان، ایتالیا و انگلستان در برهه‌های مختلف زمانی منافع

۷۰ در افغانستان و جنوب شرق آسیا به این سلاحها متوسل شد.^{۸۴} جنگ ایران و عراق نشان داد که نرّمهای کنترل تسلیحاتی به تنهایی نتوانسته و نخواهند توانست شرایط پای بندی کشورها را نسبت به این نرّمها فراهم آورند. به هر حال، نرّمهای مزبور همراه با ابزارهای قانونی مؤثر، نه تنها می توانند کشور نقض کننده را تنبیه کنند، بلکه می توانند مانع قدرتمندی در برابر نقض آن در آینده باشند. چنین ابزار قانونی ای باید بتواند موارد نقض را کنترل کند، گزارش دهد و بیابد، اما سازوکار کنترل تسلیحاتی حمایت جدی و مداوم

تجاری ملی خود را مهم تر از اولویتهای کنترل تسلیحاتی یا منع جهانی گسترش تسلیحات هسته ای قراردادده اند.

در جهان سیاست، زمانی که کشورهای نقض کننده پروتکل ژنو امنیت منطقه ای را با خطر روبه رو می کردند، بسیاری از قدرتهای غربی به تنبیه کشور ناقض این پروتکل تمایلی نشان نمی دادند. تعیین خوب و بد در راستای این بود که رفتار یکی از دو کشور ایران و عراق طی جنگ متعادل شود. همچنین، افراد زیادی در امریکا از شورشهای موجود در شبه جزیره عربستان، کشورهای مهم تولید کننده نفت،

جنگ ایران و عراق نشان داد که نرّمهای کنترل تسلیحاتی به تنهایی نتوانسته و نخواهند توانست شرایط پای بندی کشورها را نسبت به این نرّمها فراهم آورد

سیاسی جوامع بین المللی را می طلبد تا بتواند پای بندیهای یاد شده در این معاهدات را افزایش دهد.

کنوانسیون منع سلاحهای شیمیایی چنین چهارچوب قانونی را فراهم می کند. اقدامات مربوط به تصویب، تطبیق، لازم الاجرا شدن و اعتمادسازی نسبت به این معاهده تا سال ۱۹۹۷ ادامه داشت، اما برآورد تأثیر این معاهده بر کاهش یا افزایش سرعت گسترش سلاحهای شیمیایی و نگرانیهای ملتها نسبت به آن، بسیار مشکل است. همچنین، از زمان لازم الاجرا شدن این قرارداد در سال ۱۹۹۷، جامعه بین المللی هنوز نتوانسته است، کشورهای امضا کننده ناقض این قرارداد را تنبیه کند. اگر چنین سناریوهایی در آینده خود را نشان دهند، جامعه بین المللی باید در چهارچوب این کنوانسیون، کشورهای ناقض این قرارداد را جریمه و بدون توجه به ماهیت منازعه یا جهت گیریهای سیاسی دو طرف مخاصمه استفاده از این سلاحها را محکوم کند. واکنش سریع و صریح جامعه بین المللی می تواند در مقیاس کوچک تر شرایط پای بندی به این کنوانسیون و در مقیاس گسترده تر، پای بندی به اقدامات کنترل تسلیحاتی را در آینده تضمین کند.

مانند کویت و عربستان یا کشورهای میانه رو طرفدار غرب، مانند اردن و مصر، که از سوی ایران پشتیبانی می شدند یا از این کشور الهام می گرفتند، واهمه داشتند و این حمایتها برای آنها تحمل ناپذیر بود؛ بنابراین، بسیاری از دولتهای غربی به رغم سابقه برتری جویی عراق در منطقه و جاه طلبیهای شخصی و ظالمانه صدام حسین، بین بد و بدتر عراق را برگزیدند و از این کشور حمایت کردند. ایران، با اینکه قربانی حملات شیمیایی عراق بود، نتوانست قدرتهای غربی، به ویژه امریکا را متقاعد کند که منافع اقتصادی آنها را در منطقه تهدید نمی کند. همچنین، حمایت ایران از گروههای مخالف دولتهای عرب میانه رو و اسرائیل طی دهه ۸۰، همراه با لفاظیهای شدید این کشور علیه غرب این فرصت را از ایران سلب کرد تا از حمایت سیاسی آشکار غرب طی جنگ با عراق برخوردار شود.

جنگ ایران و عراق معایب و محدودیتهای معاهدات کنترل تسلیحاتی را نشان داد. همان طور که گفته شد این معاهدات از ساز و کار مناسبی برای رویارویی با موارد عدم پای بندی برخوردار نبودند. در زمان جنگ ایران و عراق، تنها چیزی که از پروتکل ژنو باقی مانده بود معاهده کنترل تسلیحاتی بود که به ندرت می توانست با موارد نقض پروتکل مقابله کند. همچنین، برخی از تحلیلگران معتقد بودند تا اواسط دهه ۸۰، نرّم منع استفاده از سلاحهای شیمیایی به شدت تضعیف شده بود؛ زیرا، در جنگ جهانی دوم، از سلاحهای شیمیایی استفاده شده بود، مصر نیز در اوایل دهه ۶۰، در یمن از آن بهره گرفت، امریکا در ویتنام از سلاح شیمیایی علیه گیاهان استفاده کرد و شوروی نیز در اواخر دهه

یادداشتها

And Sons Inc., 1991) and Samir al - Khalil, *The Republic of Fear* (New York: Panthon Books, 1990).

13. Seth Carus, "The Genie Unleashed: Iraq's Chemical and Biological Weapons Production," *The Washington Institute Policy Papers*, No. 14 (Washington, D.C.: The Washington Institute for Near East Policy, 1989), P. 7.

14. William Polk, "The Iran-Iraq War," *The Arab World Today* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 4th Edition, 1991), pp. 335-336; also see Dilip Hiro, "The Founding of the Islamic Republic," *Iran Under the Ayatollahs* (New York: Routledge and Kegan Paul Inc., 1987), pp. 106-107.

مفاد این کنوانسیون پیگیری کرد یا اینکه آنها را کاملاً نادیده گرفت. برای مطالعه بیشتر تاریخ و فعالیتهای شوروی/اروسیه در مورد برنامه سلاحهای بیولوژیکی رک به:

۱۵. مشکل کردها همچون خاری همیشگی در پای عراق بود؛ زیرا، اقلیت کردهای عراق (بین ۲۰ تا ۲۵ درصد از جمعیت) چند دهه بود که برای کسب استقلال از بغداد می جنگیدند. در قرارداد الجزایر، نحوه کنترل آبراه اروندرود و موضوع حمایت ایران از چریکهای

Hiro, "The Gulf War," *Iran Under the Ayatollahs*, P. 165. For a detailed Description of the historical events that lead up to the 1975 Algiers Accord, see Col. (Retd) S.G. Mehdi, "Shatt-Al-Arab: A Survey of Wars and Treaties," <<http://www.defencejournal.com/ju199/shatt-al-arab.htm>>

کرد عراقی مطرح شد و طبق آن، هر دو کشور موافقت کردند که مرز آنها در اروندرود بر اساس خط تالوگ مشخص شود و به هر گونه

Major Francis Xavier (USAF), "Iran and Iraq: A Prediction for Future Conflict," *Master's Thesis*, Maxwell Air Force Base, Al: Air Command and Staff College, March 1997, pp. 13-16.

17. Brogan, *Ibid*, p.261.

18. "Iraq - Iraqi Offensives, 1980-82," Library of Congress Country Studies <[http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query2?r?frd/cstdy:@field\(DOICID+iq0102\)>](http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query2?r?frd/cstdy:@field(DOICID+iq0102)>), p.1

19. *Ibid*.

20. Mike Eisentadt, "The Sword of the Arabs: Iraq's Strategic Weapons," *Washington Institute Policy Papers*, No. 21 (Washington, D.C.: Washington Institute for Near East Policy, 1990), p.9.

اقدامات خرابکارانه پایان دهند.

۱۶. برای تجزیه و تحلیل بیشتر در مورد انگیزه های بالقوه عراق در حمله به ایران رک به:

۲۱. طبق آخرین گزارشی که کمیسیون ویژه سازمان ملل در امور عراق (انسکام) ارائه داد، عراق اعتراف کرد که فعالیتهای گسترده این کشور در حوزه سلاحهای شیمیایی شامل ایجاد تأسیسات

Status of the Verification of Iraq's Chemical Weapons Programme, "Enclosure 1/Report: Disarmament, United Nations Security Council 2/1999/94, January 29, 1999, p.56, <www.un.org/Depts/unscom/s99-94.htm>.

22. *Ibid*. p.75.

تولید، تولید ابزارآلات مربوطه، تحصیل مواد خام و تولید و انبار کردن عوامل شیمیایی از سال ۱۹۸۲ تا سال ۱۹۹۰ ادامه داشته است. برای مطالعه بیشتر رک به:

۲۳. یک نمونه از انتقال عوامل مهم تولید گاز خردل از کشورهای غربی به عراق در مقاله واشنگتن پست (ماه ژانویه سال ۱۹۸۹) با جزئیات بیشتر تشریح شده است. بر اساس این گزارش در ماه ژانویه سال ۱۹۸۹، امور گمرکات آمریکا دستگیری نیکلاس دفیو مقیم نیوجرسی و فرانس وان آنترت یک شهروند هلندی را اعلام کرد. این دو نفر برای شرکت بازرگانی نو گرفت کار می کردند و مسئول

Peter Valentine, "2 Charged in Poison Gas Deal; Md Firm Linked to Export of Key Chemical to Mideast," *Washington Post*, January 31, 1989, p.A1.

صادرات غیرقانونی چهارصد تن مواد تیودیگی کول به اردن را بر عهده داشتند که برای ارسال به عراق به کشتی بارگیری شده بود.

1. Patrick Brogan, "Iraq", *The Fighting Never Stopped* (New York: Vintage Books, 1990), P.263.

۲. کمک دولتهای عرب طرفدار عراق و همسایگان این کشور در خلیج فارس به بغداد طی جنگ، شصت میلیارد دلار ارزیابی می شود، در حالی که درآمدهای نفتی ایران از بیست میلیارد دلار در سال ۱۹۸۲ به پنج میلیارد دلار در سال ۱۹۸۸ کاهش یافت:

Ibid, pp. 252, 266.

۳. طبق گزارشی، بسیاری از ملتها از اهمیت حملات شیمیایی عراق در جنگ با ایران غافل نبودند. یک منبع امریکایی اعلام کرد: «کارشناسان نظامی در بغداد گردهم آمدند تا تأثیر حملات شیمیایی عراق را ارزیابی کنند. کشورهای فقیر سلاحهای شیمیایی را به منزله سلاح تعادل بخش و مرگباری می دانند که می تواند عامل

Martin Walker, "Iraq's Use of Chemical Arms Main Source of U.S. Fears," *The Guardian* (London), January 6, 1989, p.1.

بازدارنده ای علیه همسایگان قدرتمند آنها باشد». رک به:

۴. بر اساس یک منبع از میان کل تلفات ۲۷۲۰۰۰ نفری امریکا در جنگ جهانی اول، بیش از ۲۷۰۰۰ نفر از آنها تلفات ناشی از حملات

Frederick Sidell, Ernest Takafuji, and David Franz, etal, *Medical Aspects of Chemical and Biological Warfare* (Washington, D.C.: Walter Reed Army Medical Center, 1997), p.24.

5. *Geneva Protocol: Arms Control and Disarmament Agreements Texts and Histories of the Negotiations* (Washington, D.C.: U.S.Arms Control and Disarmament Agency, 6th Edition, 1996), pp. 5-7.

6. Jean Pascal Zanders, "The CWC in the Context of the 1925 Geneva De-bates," *Nonproliferation Review* 3 (Spring-Summer 1996), P.43.

7. "Geneva Protocol." *Arms Control and Disarmament Agreements*, pp.5-6.

8. *Ibid*., p. 7.

شیمیایی بودند که ۱۲۰۰ نفر از آنها در اثر استفاده از این سلاحها در صحنه نبرد کشته شده بودند. رک به:

۹. ایران کنوانسیون منع سلاحهای بیولوژیکی را در ۱۰ ماه آوریل سال ۱۹۷۲ امضا و در ۲۲ ماه اوت سال ۱۹۷۳ تصویب کرد. عراق این کنوانسیون را در ۱۱ ماه مه سال ۱۹۷۲ امضا و تنها آن را پس از جنگ خلیج فارس در ۱۸ ماه آوریل سال ۱۹۹۱ تصویب کرد. تصویب این کنوانسیون از سوی عراق در نتیجه موافقت این کشور با شرایط قطع نامه سازمان ملل بود که بعد از منازعه به آن تحمیل شد؛

Ibid, p.102.

10. Andrew Terrill "Chemical Weapons in the Gulf War" *Strategic Reviv* (Spring 1986), P.55.

۱۱. احتمال دارد چنین استدلالی در موارد دیگری از عدم پای بندی به مقررات کنترل تسلیحاتی نیز یافت شود. برای نمونه، تصمیم گیرندگان عالی رتبه شوروی پس از امضای کنوانسیون منع سلاحهای بیولوژیکی ۱۹۷۲ از سوی این کشور، با تصمیم پیشبرد برنامه عظیم و پیچیده سلاحهای بیولوژیکی موافقت کردند. طبق گفته کن علیک عالی رتبه ترین مقام شوروی در امور بیولوژیکی، مقامات ارشد شوروی برای این کنوانسیون ارزشی بیش از یک تکه کاغذ قابل نبودند و گفته های آنها علیه استفاده، تحقیق و توسعه، تولید و انبار کردن جنگ افزارهای بیولوژیکی را می توان با استفاده از

Ken Alibek and Stephen Handleman, *Biohazard* (New York: Random House, 1999).

12. Efraim Karsh and Inari Rautsi, *Saddam Hussein: A Political Biography* (New York: MacMillan Incorporated, April 1991); Elaine Sciolino, *The Outlaw State: Saddam Hussein, s Quest for Power and the Gulf Crisis* (New York: Wiley, John,

مجموع مواد شیمیایی عراق نظارت داشت. یک گزارش اطلاعاتی آشکار آمریکا به موضوع اقدامات ایران در زمینه مقابله با سلاحهای شیمیایی و اقدامات این کشور برای رفع الودگیهای شیمیایی پرداخته است. طبق این گزارش، رفع الودگی از میدان نبرد، استحکامات و دیگر مناطق الوده شده با تجهیزات ویژه ای صورت می گرفت که از دو مخزن سوار شده بر ماشین تویوتا تشکیل یافته بود. یکی از این مخزنها حاوی پودر و دیگری حاوی گاز بود. نحوه درمان مجروحان شیمیایی به شکلهای مختلف انجام می شد. قربانیان عامل تاول را کمکهای جدی تری دریافت می کردند، اما کمکهای ارائه شده به قربانیان گاز اعصاب ضعیف تر بود. نیروهای ایرانی با استفاده از ماسک و لباسهای حفاظتی می توانستند از عهده مشکلات ناشی از سلاحهای شیمیایی برآیند، اما استفاده از این تجهیزات در مناطقی مانند خوزستان که آب و هوای گرم و مرطوب داشتند، بسیار مشکل بود.

- "CW Use in Iran-Iraq War." <http://www.gulfink.osd.mil/declassdocs/cia/19960626/O62596_cia_67222_67222_01.html>, pp. 2-3.
36. "Task Force V Lessons Learned: The Iran-Iraq War." <http://www.gulfink.osd.mil/declassdocs/af/19961205/120596_aaday_03.html>, p. 1.
37. *Ibid.*, p. 1.
38. Terrill, *Chemical Weapons in the Gulf War*, pp. 53-55.
39. *Sale of Chemical Weapons to Iraq Denied*, London Press Association in English, LD041455, March 4, 1984, in Foreign Broadcast Information Service- Western Europe (March 6, 1984), p. U1
40. Iraq Assails U.S. Accusation Over Use of Poison Gas, *New York Times*, March 7, 1984, P. 4, Henry Kamm "New Gulf War Issue: Chemical Arms" *New York Times*, March 5, 1984, p. 1, Iraq Reportedly Uses Mustard Gas in War, *Los Angeles Times*, January 26, 1984, p. 8, Seymour Hersh, "U.S. Aides Say Iraqis Maee Use of a Nerve Gas" *New York Times*, March 30, 1984, p. 1, and "Is Baghdad Using Poison Gas?", *Newsweek*, March 19, 1984, p. 39.
41. *Chemical Weapons and the Iran - Iraq War*. Department of State, March 5, 1984, Department of state Bulletin, No. 2085, April 1984, pp. 65-66.
42. Terrill, *Chemical Weapons in the Gulf War*, p. 55.
43. Foroutan Abbas, Report of the Specialists Appointed by the Secretary-General of the United Nations to Investigate Allegations by the Islamic Republic of Iran Concerning the use of Chemical Weapons, *Proceedings of the First World Congress*, p 303
44. Peter Dunn, "The Chemical War: Journey to Iran," *NBC Defense & Technology International* (April 1986), p. 28.
45. *United Nations Security Council*, Document S 16433, Report of the Specialists Appointed by the Secretary General to Investigate Allegations by the Islamic Republic of Iran Concerning the Use of Chemical Weapons, March 26, 1984.
46. Dunn, "The Chemical War," p. 35.
47. "Iran-Iraq: Chemical Warfare Continues, November 1986" <<http://www.gulfink.osd.mil/declassdocs/cia/19970409/970409-cia-9524-95224-01.htm>>, p. 7.
48. "Iraqi Strategy and Tactics in the Use of Chmical Weapons During the Iran - Iraq War," <<http://Fas.Org/irp/gulf/Cia60626/61709-01.htm>>, p. 4.
49. *Iraqi Air Force Capability to Deliver Chemical Weapons*, <http://www.gulfink.osd.mil/declassdocs/cia/19961031961031-950925-0422.pgtxt-90.html>, p. 2.

در این گونه مناطق، میزان تنفس افزایش می یافت، آب بدن تحلیل می رفت، بخارهای ناشی از بازدم شیشه ماسکها را می پوشاند و

Harvey J. McGeorge, "Iraq's Secret Arsenal," *Defense and Foreign Affairs Strategic Policy* (January/February 1991), P. 6.

ارسال این مواد از سال ۱۹۸۷ تا ۱۹۸۸ ادامه داشته است. ۲۴. در سال ۱۹۸۴، یک سلسله کنترل صادرات، علاقه عراق به دست یابی به فرآیند و ابزارهای تولید عوامل اعصاب را نشان داد. در همان سال، آمریکا با رگیری ۶/۵ تن فلوراید پتاسیم را توقیف کرد و سفارش عراق برای خرید ۲۵۰ تن اکسی کلورید فسفور، ۲۰۰ تن تری متیل فسفیت و ۲۰۰ تن فلوراید پتاسیم از یک شرکت هلندی هرگز عملی نشد. با وجود این، عراق در دست یابی به ۶۰ تن اکسی

25. "Status of the Verification of Iraq's Chemical Weapons Programme," p. 75.

26. Carus, *The Genie Unleashed*, pp. 11-15;

کلورید فسفور از طریق شرکت هلندی به نام ملکم موفق بود. این شرکت هلندی نیز از طریق یک شرکت ایتالیایی بنام متدیسینون به این مواد دست یافته بود.

Carus, *The Genie Unleashed*, note 9, p. 21.

همچنین، طبق تحلیل دیگری، براساس برنامه پنج ساله دوم عراق (۱۹۷۶-۱۹۸۰) پروژه احداث خط تولید ۱۱۰۰۰۰ تن اتیلن در روز در تأسیسات نفتی شماره ۱ بصره مطرح شد. از گذشته، در بخش Kenneth Timmerman, *The Death Lobby* (New York: Houghton Mifflin Company, 1991), pp 35-36.

تجاری موادی، مانند پلاستیکهای پلی اتیلین و برخی از محصولات دیگر تولید می شدند، وقتی این مواد با هوا ترکیب می شوند ماده منفجره ای به دست می آید. این ترکیب می تواند برای تولید سوخت مایه راکتها یا برای تولید گاز خردل مورد استفاده قرار گیرد. رک به: کتاب تیمرمن نیز مرجع خوبی در زمینه همکاری شرکتها و دولتهای غربی در دست یابی عراق به سلاحهای متعارف و غیر متعارف از دهه ۷۰ تا آغاز بحران خلیج فارس در سال ۱۹۹۰ است.

۲۷. استان المثنی که از آن به عنوان استان تولید کننده مواد شیمیایی یاد می شود، در پنجاه مایلی جنوب بغداد قرار دارد. تأسیسات موجود در این استان پیش از اینکه از سوی حملات هوایی نیروهای متحدین در خلیج فارس ویران شود، سومین تأسیسات بزرگ سلاحهای Leonard Doyle, Donald Macintyre, and Tom Wilkie, "Saddam's Nerve Gas Secrets," *The Independent* (London), August 4, 1991, p. 1.

28. "Iraq - The War of Attrition. 1984-87," Library of Congress Country Studies, <[http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query2?frd/cstdy:@field\(DOCID+iq0104\)](http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query2?frd/cstdy:@field(DOCID+iq0104))>, p. 1

29. "CW Use in Iran-Iraq War," <<http://www.gulfink.osd.mil/declassdocs/Cia/1996.7021.70296.cia-72506-01.html>>, P. 9.

شیمیایی در جهان بود و ظرفیت تولید آن ۲/۵ تن سارین و ۵ تن گاز خردل در روز بود. وسعت این تأسیسات نزدیک به ۲۵ کیلومتر مربع بود و از شبکه ای از تأسیسات مختلف، مخازن ذخیره سازی و ساختمانهای تدارکاتی مربوطه تشکیل می شد. رک به:

۳۰. بر اساس گزارش انسکام، عراق اعتراف کرد که از سال ۱۹۸۲ تا ۱۹۹۰، ۳۸۵۹ تن مواد عامل شیمیایی تولید و ۳۳۱۵ تن از آنها را روی سیستمهای پرتاب سوار کرده بود. همچنین، عراق اعتراف کرد که نزدیک به ۸۰ درصد از رقم اخیر را از سال ۱۹۸۲ تا سال ۱۹۸۸ به کار

31. Carus, *The Genie Unleashed*, note 8, p. 21.

32. "Task Force V Lessons Learned: The Iran-Iraq War," <http://www.gulfink.osd.mil/declassdocs/af/19961205/120596_aaday_01.html>, p. 2.

33. *Ibid.*, p. 2.

34. "CW Use in Iran-Iraq War," <http://www.gulfink.osd.mil/declassdocs/cia/19960626/O62596_cia_63704_63704_01.html>, p. 2.

35. Terrill, "Chemical Weapons in the Gulf War," P. 53;

گرفته بود. ۱۳۰ تن دیگر از مواد شیمیایی وجود داشت که روی سلاحها سوار نشده بود. انسکام پس از جنگ خلیج فارس بر انهدام ۴۱۱ تن (۲۹۵ تن گاز خردل، ۷۶ تن گاز تابون و ۴۰ تن سارین) از

67. Brogan. *Ibid*, p, 264.

برابر برد معمولی آنها که ۱۹۰ کیلو متر بود افزایش دهد و در اوایل ماه مارس عراق تقریباً ۵۰ فروند موشک به سوی شهرهای ایران شلیک کرده بود، در حالی که در این مدت، تعداد موشک‌های پرتابی ایران ۲۵ فروند بود. رک به:

۶۸. برخی از کارشناسان، به ویژه کریستین گوسدن، میکرو بیولوژیست انگلیسی، ادعا می‌کنند که عراق از ترکیبی از عوامل *Christine Gosden, "Why I Went, What I Saw," Washington Post, March 11, 1998, p. A19.*

69. Doyle, MacIntyre, and Wilkie, "Saddam S Nerve Gas Secrets," p.1.

شیمیایی (خردل، و عوامل اعصاب سارین، تابون و وی ایکس) و عوامل بیولوژیکی (احتمالاً افلاتوکسین که عراق اعتراف کرد که ۲۲۰۰ لیتر از آن را پیش از جنگ خلیج فارس در سال ۱۹۹۱ تولید کرده بود)، در حمله علیه حلبچه به کار گرفت. رک به:

۷۰. در ماه مارس سال ۱۹۹۵، ایران گزارشی را منتشر کرد که طبق آن،

Janny Scott, "Iranian Veterans Suffer Chemical Warfare's Chilling Effects," *Los Angeles Times* January 25, 1991, p.45

نزدیک به شصت هزار نفر مجروح در مجتمع درمانی کوثر در تهران تحت مداوا قرار گرفته‌اند که در اثر حملات شیمیایی عراق آسیب دیده بودند. برای آگاهی از تأثیرات سلاح‌های شیمیایی بر برخی از رزمندگان ایرانی طی جنگ ایران و عراق رک به:

Walker, "Iraq's Use of Chemical Arms Main Source of U.S.Fears."

72. Hume, *Ibid*, p. 168

73. U.N. Security Council Resolution 598 (1987), S/RES/598 (1987), P.1.

74. Hume, *Ibid*, p. 151.

75. *Ibid*, p. 152.

76. *Ibid*, p. 153

77. *Ibid*.

78. David Ottaway, "U.S. Decries Use of Chemical Weapons," *Washington Post*, March 24, 1998. p. A37.

79. *Ibid*, p. A37

80. Hume, *Ibid*, pp. 153-154.

81. Resolution 612 (1988), S/RES/1988, 9May 9 1988, p. 1.

82. Hume, *Ibid*, p. 165.

83. Resolution 620 (1988), S/RES/620/1988, 26August 1988, p.1.

۷۱. طبق یک گزارش تا اواخر سال ۱۹۸۸، تحلیل سیا از کاربرد سلاح‌های شیمیایی از سوی عراق علیه ایران این بود که این سلاح‌ها عامل تعیین کننده‌ای در جنگ است و استفاده از آنها ایران را بر سر

Thomas Etzold "Timely Action on Chemical Weapons," *The Christian Science Monitor* June 24. 1985, p.14.

میز مذاکره می‌نشانند. رک به:

۸۴. یک مقاله در خور توجه در این موضوع از سوی معاون مدیر آژانس کنترل تسلیحات و خلع سلاح (آن زمان) امریکانو نوشته شده است. رک به:

نیروهای ایرانی به دلیل بلند بودن موهای صورتشان نمی‌توانستند ماسک‌های خود را محکم ببندند. رک به:

۵۰. برای توضیح بیشتر در مورد مهمات به کار گرفته شده از سوی عراق برای پرتاب مواد شیمیایی علیه ایران رک به:

این گزارش نشان می‌دهد که عراق توانست با موفقیت از بمبهای ۲۵۰ کیلوگرمی حاوی خردل، سارین و تابون استفاده کند. این بمبها هم در اثر ضربه ناشی از تماس با زمین و هم با فیزوهای به کار رفته در آنها منفجر می‌شدند. همچنین، این گزارش یادآور شد که عراق از راکت‌های هوا به زمین ۹۰ میلی متری خمپاره‌های ۱۲۰ میلی متری گلوله‌های توپ ۱۳۰ میلی متری و ۱۵۰ میلی متری و راکت‌های ۱۲۲

"Status of the Verification of Iraq's Chemical Weapons Programme," P.57.

51. "Iraqi Chemical Warfare Data," <<http://www.GulfLink.Osd.mil/ declassdocs/cia/ 19970825/970613-cia-092596-UI-txt-0001.html>>.p.1.

52. Dunn, *The Chemical War*, p.34.

53. S.D.Feller. "Chemical Weapons- Theory & Practice," *War Studies Journal* (London: King's College. 1996). <<http://www.Ocad.on.ca/dd/ju123-26 winge/ pages/pubhem.html>>.p 4.

54. "Impct and Implications of Chemical Weapons Use in the Iran- Iraq War," p.11 <<http://www.Fas.Org/irp/gulf/cia/960702/72566-01.htm>>.

55. *Ibid*, p.14.

میلی متری حاوی گاز اعصاب و تاول ز استفاده می‌کرد. همچنین، عراق به انسکام اعلام کرد که از سال ۱۹۸۲ تا ۱۹۸۸، صد هزار گلوله حاوی مواد شیمیایی از مجموع دویست هزار گلوله موجود را استفاده کرده است. رک به:

۵۶. در حال حاضر، در گروه استرالیا، سی دولت عضو هستند. طی سال ۱۹۹۰، فهرست هشدار در زمینه معاملات عوامل بیولوژیکی تولید تجهیزات دو منظوره در حیطه اختیارات این گروه قرار داشت.

Australia Group, "http://www. State.gov/www/global/arms/bureau- np/000401-ag.html.

57. U.N Security Resolution 582, S/RES/582 (1986), February 24, 1986.

58. "Impact and Implications of Chemical Weapons Use in the Iran- Iraq War," p6.

59. *Iraqi Strategy and Tactics in the Use of Chmical Weapons During the Iran - Iraq war*, " p 2.

اکنون، تعداد مواد اولیه تشکیل دهنده سلاح‌های شیمیایی در فهرست گروه مزبور، ۵۴ مورد است. آخرین نشست این گروه در ماه اکتبر سال ۲۰۰۰ بود. گروه استرالیا هر ساله نشست خود را در ژنو "Iraqi Use of Chemical Weapons in the War with Iran," <http://www.fas.org/irp/gulf/cia/960702/73922_01.htm>.

61. Dilip Hiro; *The Longest War*; (New York: Routledge, 1991), p.203.

برگذار می‌کند. رک به:

۶۰. بنا به گفته یک منبع، خلبانان عراقی توانستند سه کیلومتر مربع را با استفاده از چهار بمب صد کیلوگرمی حاوی عامل سارین الوده

"Special Report-Chemical and Biological Warfare Programs," *Jane's Intelligence Review*, June 1, 1995, p.15.

63. Hiro, *Ibid*, p.201.

64. Andrew Rathmell, "Iran's Weapons of Mass Destruction," *Jane's Intelligence Review*, Special Report 6 (1995), P.17.

65. Feller, *Chemical Weapons; Theory& Practice*, p. 5.

کنند. رک به:

۶۲. طبق یک گزارش، ایران تا سال ۱۹۸۸ نزدیک به دویست هزار عدد ماسک از کره جنوبی و اسپانیا و مقادیری آمپول اتروپین را از یک شرکت هلندی خریداری کرده بود.

۶۶. تا این زمان، عراق توانسته بود برد موشک‌های اسکادبی را تا دو Cameron Hume, *The United Nations, Iran, and Iraq: How Peacemaking Changed* (Washington, D.C.: Georgetown University, 1994), P. 149.